

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

MAGDALENA WOJCIESZAK

Teren przeznaczony do badań w latach 2006–2007 obejmował plac położony między obecnym Domem Handlowym Renoma (dawniej Wertheim), ulicą Podwale, ulicą Czystą oraz granicą wyznaczoną przez pierzeję kamienic z połowy XIX w., czyli obszar dawnego *Salvatorplatz*. Większość grobów wyeksplorowano w wykopie szerokoprzestrzennym założonym w południowej części placu Czystego. Natomiast w wykopach wąskoprzestrzennych, zlokalizowanych na dawnym skwerze położonym na południe od ul. Podwale, natrafiono na relikty murów fundamentowych kościoła Salwatora oraz

na pewną liczbę pochówków. Łącznie zadokumentowano 1175 pochówków anatomicznych (nr 1–1175) oraz 79 pochówków wtórnych (nr I–LXXIX). Teren cmentarza został częściowo zniszczony po 1741 r. podczas budowy fortyfikacji (wzniesiono tam wówczas rawelin oraz przekopano odcinek fosy), przez zwartą zabudowę mieszkalną z połowy XIX w. oraz w czasie II wojny światowej, gdy na *Salvatorplatz* zbudowano kompleks schronów przeciwlotniczych i w okresie powojennym, w związku z zakładaniem instalacji komunalnych.

1. HISTORIA BADAŃ CMENTARZA SALWATORA

Przed rozpoczęciem inwestycji związanej z rozbudową Domu Handlowego Renoma, teren dawnej nekropoli przy kościele Salwatora nie był przedmiotem regularnych badań archeologicznych. Odkrycia miały charakter przypadkowy, bądź wiązały się z nadzorami archeologicznymi. Pierwsze znalezisko archeologiczne związane z omawianym cmentarzem pochodzi z 1939 r. We wschodniej części ówczesnego *Salvatorplatz* znaleziono trzy czaszki ludzkie (zob. Demidziuk 1999, s. 365, stan. 38). Nieco dalej na wschód, po przeciwnej stronie *Blumenstraße* (ob. ulicy Czystej) natrafiono w 1944 r. na grób zawierający szkielet ludzki (Demidziuk 1999, s. 365–366, stan. 38). Oba znaleziska zostały określone jako nowożytnie.

Podczas budowy bloków mieszkalnych wzdłuż ulicy Podwale, na odcinku „od ul. Świdnickiej po

Kołątaja”, natrafiono w 1957 r. na liczne, wtórnie pochowane szczątki ludzkie, które opisano jako pochodzące z cmentarza Salwatora (Gralla, Krupiński 1966, s. 230). Zebrano wówczas 94 czaszki ludzkie¹. Kolejny, niewielki i zniszczony, fragment nekropoli został zlokalizowany w ciągu ul. Czystej w 1999 r. podczas prac związanych z wymianą instalacji ciepłej. Oprócz licznych luźnych kości ludzkich, zalegających na całej długości wykopu wzdłuż ul. Czystej, w wykopie poprowadzonym wzdłuż placu Czystego w kierunku Domu Handlowego Renoma odkryto dwa pochówki anatomiczne oraz dwa pochówki wtórne, zawierające przemieszane szczątki kilku osobników (Opalińska, Bykowski 2000).

¹ Dokładniejszą analizę znalezionych wówczas szczątków kostnych przeprowadziła Barbara Kwiatkowska (1987).

2. PROTESTANCKI OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA ŚLĄSKU W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ PISANYCH

Wrocław był jednym z ośrodków, gdzie nauki Marcina Lutra trafiły na podatny grunt i szybko się upowszechniły. Według Bronisława Turonia (1993, s. 145) miasto było przygotowane na przyjęcie reformatorskich nauk, gdyż „już od XIV w. było ośrodkiem oporu przeciw władzy kościelnej na Śląsku”. Tezy Lutra przywiózł do Wrocławia w 1519 r. dr Johann Metzler i były one szeroko dyskutowane nie tylko w kręgu teologów i humanistów, ale także wśród mieszczan. Za głównego reformatora Wrocławu uważany jest dr Johann Hess, uczeń i przyjaciel Lutra, mianowany w 1523 r. pierwszym protestanckim proboszczem w tutejszym kościele św. Marii Magdaleny. Główny reformator Kościoła właśnie w liście skierowanym do Hessa (*Ob man vor dem Sterben fliehen möge*, 1527 – Luther 1989, s. 736 i n.), przedstawił swoje stanowisko m.in. w kwestii zakładania nowych cmentarzy i organizowania ich przestrzeni.² W innym piśmie, *Christliche Gesang Lateinisch und Deutsch zum Begräbnis* (1542) Marcin Luter potępił czuwanie i msze za zmarłych, procesje i czyściec, nazywając je „nieznośnymi obrzydliwościami” oraz „kpinami i hokus-pokus [czynionymi – M.W.] w imieniu zmarłego” (Luther 1932, s. 288). Jako wystarczające uhonorowanie zmarłego uważał wyrzeźbienie lub namalowanie przy grobie epitafium, bądź umieszczenie tam odpowiedniego wersetu z Biblii, „widocznego dla wszystkich przychodzących na pogrzeb lub na cmentarz” (Luther 1932, s. 290). Cmentarze, zamiast „domami żałoby i lamentów”, miały stać się *koemiterium* czyli „sypialniami”, „miejscami spoczynku” (Luther 1932, s. 288).³

Potępienie wszelkich przejawów kultu zmarłych doprowadziło w początkach Reformacji do zaniedbania lub wręcz zaniku ceremonii pogrzebowych oraz braku troski o cmentarze (Bunzel 1981, s. 28; Harasimowicz 1993, s. 69). Najprawdopodobniej upowszechniły się wówczas pogrzeby odprawiane

potajemnie, po zmroku, gdyż systematycznie zakazywały ich ordynacje kościelne (Bunzel 1981, s. 32). W 1528 r. we Wrocławiu została ustanowiona „Ordynacja kościelna i szkolna”, sporządzona najprawdopodobniej przez Moibana i Metzlera, w której zamieszczono m.in. zalecenia związane z pogrzebami w mieście. Mimo że instrukcje te nakazywały pochówek z należytyym ceremoniałem, przez wiele lat, jak przypuszcza Jan Harasimowicz (1993, s. 69), pozostawały one martwą literą. Według tejże ordynacji zmarłemu powinien towarzyszyć chór złożony z uczniów wrocławskich gimnazjów, na czele konduktu miał być niesiony krzyż⁴, a przy trumnie – świece (Bunzel 1981, s. 26). W pogrzebie powinno uczestniczyć do czterech duchownych, którym należało się wynagrodzenie za odbytą drogę (1 *Weggrosch*, zob. Bunzel 1981, s. 26). Jednak według innych zapisów źródłowych duchowni, konkretnie kapłani z kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, zaczęli towarzyszyć zmarłym w ich ostatniej drodze wraz z krzyżem i chórem uczniowskim od 1542 r. Natomiast wedle kronikarskiej relacji Nikolausa Pola dopiero w 1546 r. podczas pogrzebu dzwoniły kościelne dzwony, „czego nie słyszano od lat dwudziestu” (Bunzel 1981, s. 27).

Według najstarszych ordynacji protestanckiej ceremoniał pogrzebowy składał się z wyprowadzenia zwłok, uroczystego konduktu, śpiewu oraz czytania ustępu z Biblii. Wszystkie te elementy zostały zaczerpnięte z rytuału stosowanego w obrządku katolickim (Bunzel 1981, s. 27). Prawie wszystkie śląskie ordynacje uwzględniały podział na klasy społeczne oraz związane z nimi szczegółowe taksy. Typy pogrzebów w miastach zależały od liczby biorących w nich udział duchownych i uczniów-chórzystów oraz ilości śpiewanych pieśni, uderzeń w dzwony⁵ i niesionych w kondukcje świec (Bunzel 1981, s. 65; Harasimowicz 1993, s. 72; Illi 1992, s. 120). W *General-funus* uczestniczyli wszyscy miejscy duchowni

² Punktem wyjścia dla rozważań Marcina Lutra stało się pytanie Jana Hessa, czy dobry chrześcijanin może chronić się przed śmiercią podczas szalejącej zarazy, czy oczekiwać jej jako słusznej kary za grzechy?

³ Dodatkowo Luter rozwinął koncepcję śmierci jako snu: „Chrześcijanin nie zakosztowuje i nie widzi śmierci, to jest on jej nie czuje, przeto się nią nie przeraża, lecz schodzi w nią łagodnie i spokojnie, jakby zasypiał, a nie umierał. Bezbożny czuje ją, jest nią wiecznie przerażony. Tę różnicę czyni Słowo Boże. Chrześcijanin je ma i trzyma się go w śmierci” (M. Luter, *Krótką formą objaśnienia Ojczenasza, jak go rozumieć*, 1519, cyt. za: Janik 2007, s. 332; też: Happe 1991, s. 183–184).

⁴ Zachowane krzyże pogrzebowe z terenu Dolnego Śląska są przechowywane m.in. w kościele pokoju im. Trójcy Świętej w Świdnicy oraz w kościele filialnym św. Michała Archaniola w Konradówce k. Chojnowa (*Szlachta na Śląsku...* 2014, s. 209 i 222–223).

⁵ Według Manfreda Bunzla (1981, s. 75, 78) bicie w dzwony przysługiwało jedynie podczas ceremonii szlacheckich. Jednak w dokumentach zbadanych przez Daniela Wojtuckiego, odnoszących się do cmentarza Salwatora (w tym tomie) można znaleźć informacje o podzwonnym podczas pogrzebu mistrza ciesielskiego czy dzierżawcy.

oraz wszyscy uczniowie miejscowego gimnazjum (*ganze schule*), zaś *Spezial-funus* odbywał się przy udziale połowy duchownych i połowy uczniów gimnazjum (*halbe schule*). Pogrzebom zwykłych mieszczan towarzyszyła *Viertel-* lub *Achtel-Schule* (Bunzel 1981, s. 65). We Wrocławiu ok. 1600 r. wyróżniano pogrzeb z udziałem połowy, trzech czwartych oraz całej szkoły, zdarzały się też ceremonie z asystą 4 lub 8 duchownych oraz „wieloma świecami”. Najskromniejszy pogrzeb nie miał własnej nazwy, ale odbywał się przy udziale dwóch duchownych i z dwoma świecami (Bunzel 1981, s. 67). Generalnie przyjęto zasadę, że nawet najuboższymi członkami gminy należy się godna ceremonia pogrzebowa. Rodzinę zmarłego zwalniano wówczas z opłat lub wydawano na ten cel jałmużnę z parafialnej kasy (Harasimowicz 1993, s. 73). Nie istniało rozróżnienie na pochówki osób świeckich i duchownych. Protestantyzm łaskawiej traktował zmarłe nieochrzczone dzieci, w tym martwo urodzone, zezwalając na ich pochówek na cmentarzu (ogólnie: Dugan 1996, s. 151, por. również zapis w ordynacji brzeskiej z 1592 r. – Jessen, Schwarz 1938, s. 80).

Reformatorzy pierwotnie dążyli do tego, aby nikogo spośród zmarłych członków gminy specjalnie nie wyróżniać. Starano się ograniczać pogrzeby w kościołach, a jako argument przeciw tym praktykom podawano m.in. powstawanie „niezdrowego powietrza”. Wprowadzano także wyższe opłaty za pochówek wewnątrz świątyni⁶. Jednak dla szlachty i zamożnych mieszczan pochówek w murach kościoła lub rodowej czy cechowej kaplicy był nadal, podobnie jak w średniowieczu, wyznacznikiem

prestżu, nie szczędzono zatem środków, by opłacić takie miejsce pochówku. Ponadto, nadal miejsca grzebalne w obrębie kościoła miały swoją hierarchię: w chórze grzebano proboszczów i osoby szczególnie zasłużone dla gminy, np. niektórych burmistrzów, zaś w nawie głównej – patrycjat i mistrzów cechowych (Harasimowicz 1990, s. 204).

Dla przeciętnych mieszczan pozostawał pochówek na cmentarzu, zlokalizowanym przeważnie na przedmieściach. W związku z kurczącą się przestrzenią grzebalną na cmentarzach śródmiejskich rajcowie lub wizytatorzy kościelni postulowali zakładanie nowych nekropoli poza murami miejskimi⁷. Jednak miejscowa ludność przez długi czas opierała się pochówkom na podmiejskich cmentarzach, uważając je za dyskryminujące i dyskwalifikujące społecznie. Owa niechęć wynikała z tkwiącego w ludowej tradycji silnego powiązania cmentarza z kościołem, z przekonania, że grób powinien znajdować się w zasięgu bicia dzwonów, w pobliżu ołtarza (Illi 1992, s. 129). Również w przypadku cmentarza Salwatora, po założeniu na Wygonie Świdnickim nowej nekropoli dla parafian św. Marii Magdaleny oraz mieszkańców wsi położonych na południe od Wrocławia, przez blisko rok pozostawała ona nieużywana. Dopiero gdy w 1542 r. na nowym cmentarzu został pogrzebany, zgodnie ze swą ostatnią wolą, Gregorius Gotthard (Gebhard), proboszcz parafii 11000 Dziewic z Olbina, stopniowo na nowej nekropoli zaczęto chować innych zmarłych, a proces ten nasilił się po wybudowaniu w 1568 r. w tym miejscu kościoła Salwatora (Burak, Okólska 2007, s. 167).

3. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU W ŚWIELE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH

3.1. ORGANIZACJA PRZESTRZENI CMENTARZA

Podczas badań archeologicznych prowadzonych na placu Czystym we Wrocławiu nie udało się zlokalizować żadnej z granic dawnego cmentarza, nie natrafiono też na ślady ogrodzenia cmentarnego, wykonanego najprawdopodobniej z drewna. O jego istnieniu wspominają m.in. zachowane księgi rachunkowe parafii (zob. Wojtucki, w tym tomie). Jest ono również widoczne na historycznych planach

Wrocławia (*Atlas...* 2001, mapy 13, 14, 15, 18). Nie podobna zatem ustalić maksymalnego zasięgu nekropoli Salwatora.

Zbadano fragment cmentarza położony na południe i na wschód od kościoła. Nie można było ustalić, czy dokonywano pochówków na zachód i na północ od bryły świątyni, choć widoki historycznego Wrocławia (*Atlas...* 2001, mapy 13, 14, 15, 18) zdają się wskazywać, że te części nekropoli

⁶ W protokole powizytacyjnym miasta Neu Brandenburg z 1559 r. zapisano, iż opłata za pochówek na cmentarzu wynosiła 1 guldena, zaś w kościele – 5 guldenów (Happe 1991, s. 184, przyp. 643).

⁷ Cmentarze na przedmieściach niekiedy rozwijały się z nekropoli, na których pierwotnie grzebano ubogich i obcych (Happe 1991, s. 205).

Ryc. 1. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 137. Fot. Marcin Wójcik
Fig. 1. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 137. Photo by Marcin Wójcik

były także użytkowane, choć w mniejszym zakresie. Analiza rozmieszczenia pochówków według płci i wieku pochowanych nie wykazała występowania większych skupisk grobów osób tej samej płci lub tej samej kategorii wiekowej, czy wyodrębnionych kwater dla dzieci, kobiet zmarłych podczas porodu czy w połoгу bądź tzw. „malefikantów” – samobójców lub skazańców⁸.

Rozmieszczenie grobów czytelne było jedynie w przypadku fragmentu cmentarza odsłoniętego w wykopie szerokoprzestrzennym. Regularne rzędy, a właściwie ich fragmenty, były widoczne jedynie w środkowej i wschodniej części wykopu. Prawdopodobnie ze względu na stale kurczącą się przestrzeń grzebalną nowe pochówki wkopywano w kolejnych poziomach. Podczas badań archeologicznych w zachodniej części głównego wykopu, w pobliżu dawnej fosy, stwierdzono dokładne nakładanie się pochówków w warstwach liczących nawet do 14–16 poziomów (zob. aneks 1, płyta CD). Na innych fragmentach nekropoli liczba zadokumentowanych poziomów wahała się od 4 do 8. Nie potrafimy jednoznacznie rozstrzygnąć kwestii, czy osoby grzebane w tym samym pionie pochówków były ze sobą spokrewnione, choć nie można takiej ewentualności wykluczyć. Ów „warstwowy” sposób grzebania kolejnych zmarłych powodował

zapadanie się pochówków do starszych jam grobowych. W kilku przypadkach (np. groby nr 137, 638 – ryc. 1, 2) różnice w wysokości względnej między czaszką a kośćmi nóg zmarłego wynosiły nawet do 1 m. Z tych samych przyczyn ciało zmarłego mogło przechylić się na bok, co również zaobserwowano w wielu wyeksplorowanych pochówkach. Mogiły nie były najprawdopodobniej w żaden sposób oznaczane, nie przykrywano ich też kamiennymi płytami.

Podczas badań archeologicznych oprócz pochówków anatomicznych wyeksplorowano, jak już wspomniano, również 79 pochówków wtórnych (numery I–LXXIX), zawierających przemieszane kości od 1 do 8 osobników (Łubocka 2008, s. 153–173). Pochówki te powstały najprawdopodobniej podczas kopania nowych grobów i naruszenia starszych pochówków, bądź przy porządkowaniu terenu cmentarza.⁹ O istnieniu na cmentarzu Salwatora dołów, w których składowano kości wydobyte ze starszych grobów, wspominają też dokumenty miasta Wrocławia (zob. Wojtucki, w tym tomie).

Podczas eksploracji reliktyw kościoła Salwatora nie natrafiono na pochówki ziemne, które mogłyby świadczyć o grzebaniu zmarłych we wnętrzu tejże

⁸ O istnieniu wyodrębnionych kwater na cmentarzu Salwatora wspominają źródła pisane (Wojtucki, w tym tomie; zob. też Wojtucki 2010, s. 250).

⁹ W czasie Reformacji likwidowano znajdujące się na cmentarzach murowane kostnice, a zgromadzone w nich szczątki zakopywano, eliminując kolejny przejaw kultu zmarłych oraz zapobiegając równie surowo potępianym praktykom magicznym, którym te szczątki mogły służyć (Illi 1992, s. 132–133).

Ryc. 2. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 638. Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 2. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 638. Photo by Jacek Wojcieszak

świątyni. Groby oznaczone na planach poziomów: I (nr 222, 1068), II (nr 315, 1080, 1081, 1086), III (nr 1082) i IV (nr 1085), wrysowane w obrębie odsłoniętych murów kościoła Salwatora, znajdowały się poniżej poziomu posadowienia reliktów murowanych, a zatem pochodziły z okresu sprzed budowy tej świątyni. Jedynym śladem, wskazującym na pochówek wewnątrz murów kościelnych, był fragment ceglanej komory grobowej, odkryty na osi nawy głównej, w pobliżu prezbiterium. Zachowane wymiary komory wynosiły: 1,25 (dług.) $\times$ 1,3 (szer.) $\times$ 0,8 (głęb.) m. Została ona wymurowana z cegieł

w wątku główkowym, jej ścianki miały grubość 0,2 m. Dno komory również było wyłożone ceglami. Na podstawie barwy i struktury zaprawy użytej przy konstrukcji komory można datować jej powstanie na ok. XVI w.¹⁰ Nie istnieją jednak żadne przesłanki, by stwierdzić, kto w tej komorze mógł zostać pochowany. W jej wnętrzu znaleziono kilka luźnych kości, w tym połamane fragmenty czaszki osobnika dorosłego, którego płci nie udało się określić (pochówek nr LXXVI). Nie można jednak wykluczyć, że ta ceglana konstrukcja pełniła funkcję ossuarium.

3.2. FORMA GROBÓW (ZOB. ANEKS 2 I 3, PŁYTA CD)

O wyglądzie jam grobowych pochówków anatomicznych możemy powiedzieć niewiele ze względu na małą ilość czytelnych zarysów. Zarejestrowano 30 jam o zarysie prostokątnym, 22 – trapezowatym, 7 jam owalnych, 4 podłużne oraz 29 zarysów jam zachowanych fragmentarycznie. Taki stan rzeczy był wynikiem intensywnego użytkowania terenu cmentarza, wkopywania nowych pochówków w starsze.

W prawie połowie zbadanych grobów zachowały się ślady drewna. W większości były to jednak fragmenty nieokreślonych konstrukcji (w 322 grobach). W 53 grobach zachowały się ślady desek pod szkieletem. Pewne pozostałości trumien stwierdzono w 188 grobach: w 116 miały kształt prostokątnej skrzyni, w 72 – trapezowatej, zwężającej się w stronę stóp. W kilkudziesięciu przypadkach odnotowano obecność żelaznych gwoździ, choć nie zawsze współwystępowały one z relikami drewna. Generalnie stan zachowania tych relików był na tyle słaby (drewno zbyt silnie rozłożone), że nie można było dokonać

rekonstrukcji pierwotnego wyglądu trumien. W trumnie z grobu nr 538 (pochówek dziecięcy) zachowały się ślady wyściełającej ją od wewnątrz, niemożliwej do dokładniejszego zidentyfikowania materii. Wnętrze trumny z grobu nr 616, gdzie pochowano kobietę zmarłą w wieku 40–50 lat, było pomalowane białą farbą. Z kolei w dwóch innych grobach zachowały się metalowe, ozdobne uchwyty trumien. W grobie dziecka, oznaczonym jako nr 186, znaleziono jeden uchwyt, choć pozostałości trumny były nieczytelne (ryc. 3A). W grobie nr 193, gdzie pochowana została młoda kobieta, dwa uchwyty znaleziono po obu stronach miednicy zmarłej, a trzeci – od strony stóp (ryc. 3B-D)¹¹. Ponadto w obrębie murów kościoła Salwatora odsłonięto dwa ozdobne okucia trumien, zdobione stylizowanym ornamentem roślinnym (ryc. 3 E-F). Generalnie odsetek występowania trumien czy innych konstrukcji drewnianych na cmentarzysku

¹⁰ Uprzejma informacja Rolanda Mruczka.

¹¹ Według Edmunda Kizika (2001, s. 202) uchwyty trumien nie pełniły żadnej praktycznej funkcji, gdyż zazwyczaj trumnie niesiono do grobu na marach.

przy kościele Salwatora jest dość wysoki (prawie 50% wszystkich przebadanych pochówków). Źródła historyczne, ikonograficzne i dane z innych cmentarzysk potwierdzają grzebanie zmarłych w trumnach i bez trumien, bezpośrednio w jamach grobowych,

zarówno w okresie średniowiecza jak i w czasach nowożytnych (Čechura 2010, s. 114).¹²

W 16 grobach zachowały się ślady obsypywania zwłok wapnem, mające zapewne na celu ich odkażenie. Zabiegi te dotyczyły najprawdopodobniej osób zmarłych na choroby zakaźne.

3.3. UŁOŻENIE ZMARŁYCH

Zmarłych chowano, podobnie jak w średniowieczu, w pozycji na wznak, z głowami skierowanymi na zachód, z mniejszymi lub większymi odchyleniami na północ bądź południe. Na omawianym cmentarzysku stwierdzono jednak 28 pochówków, w tym 19 dziecięcych, w których zmarli byli ułożeni z głowami skierowanymi na wschód oraz 9, w tym 8 dziecięcych, z głowami skierowanymi na południowy wschód. Być może wyjaśnieniem tego zjawiska jest fakt, że większość tych pochówków to groby dziecięce. Skądinąd wiadomo, że pogrzeby dzieci nie zawsze odbywały się w równie pieczołowity sposób, jak pogrzeby osób dorosłych. W jednym grobie (nr 920) zmarły został ułożony głową w kierunku północnym. Przypuszczalnie został on ułożony głową w stronę kościoła, co jest cechą charakterystyczną

dla nowożytnego obrządku pogrzebowego (Čechura 2010, s. 114).

Jeśli chodzi o ułożenie rąk, w przypadku pochówków z cmentarza Salwatora nie stwierdzono preferencji żadnego z wariantów¹³, nie można też poszczególnych opcji rozwarstwić chronologicznie¹⁴. Jedynie dla zobrazowania tychże wariantów można podać, iż najczęściej odnotowano ułożenie, bądź skrzyżowanie rąk w okolicy pasa (odpowiednio w 173 i w 36 pochówkach), na miednicy (w 50/33 pochówkach) oraz na klatce piersiowej (w 31/39 grobach). W 41 grobach zmarli zostali pochowani z rękami wyciągniętymi wzdłuż ciała. Stwierdzono również warianty „mieszane” (np. jedna ręka ułożona na miednicy, druga w okolicy pasa itd.), stosunkowo liczne były też przypadki, gdzie czytelne było ułożenie tylko jednej kończyny górnej.

3.4. POCHÓWKI PODWÓJNE I ZBIOROWE

Zdecydowaną większość pochówków na opisywanym cmentarzu stanowiły pochówki pojedyncze. Natrafiono jednak na groby będące odstępstwem od tej reguły. Znalaziono 31 pochówków podwójnych, w których pogrzebano dwie osoby dorosłe, dwoje dzieci, bądź osobę dorosłą i dziecko. Zbadano również jeden pochówek potrójny i jeden, w którym pogrzebano cztery osoby.

W grobie nr 17 A-B odsłonięto szczątki dwóch mężczyzn (jednego w wieku 45–55 lat, drugiego – w wieku 30–35 lat¹⁵), których zwłoki ułożono w przeciwnych kierunkach – jedno z głową skierowaną na zachód, drugie – na wschód. Podobną sytuację odnotowano w grobie nr 34 A-B, gdzie pochowano mężczyznę w wieku *maturus* oraz dorosłą osobę o nieokreślonej płci. Być może wyjaśnieniem obu opisanych przypadków są wzmianki w źródłach archiwalnych, według których w jednym grobie na „nowym cmentarzu” pochowano mordercę skazanego na karę śmierci oraz jego ofiarę (Wojtucki, w tym tomie). W grobie nr 925 odkryto szkielety dwojga dzieci – noworodka i dziecka w wieku ok. 1,5 roku. Najliczniej odkrywano pochówki osoby dorosłej

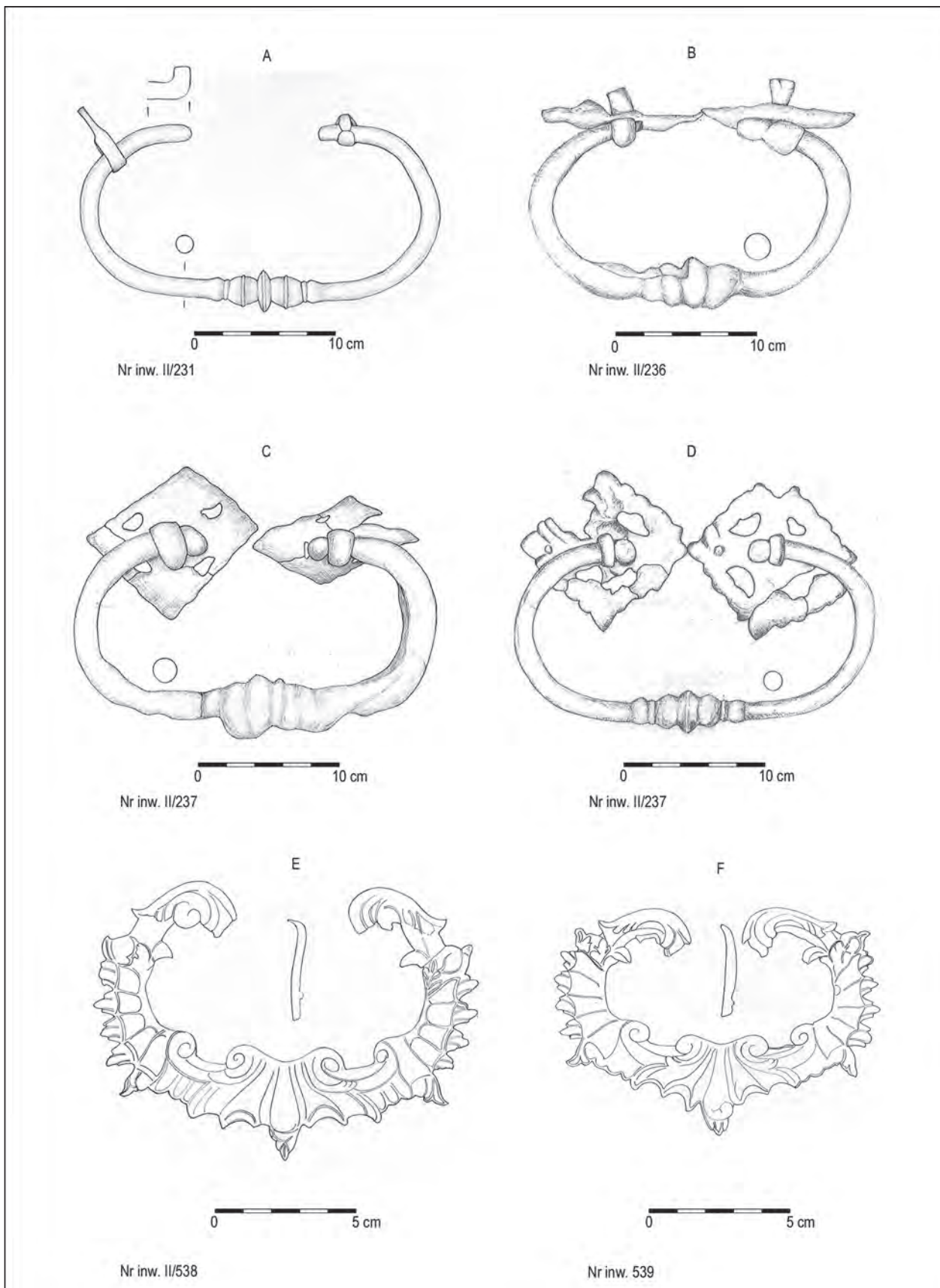
i dziecka. O ile grób kobiety i dziecka zazwyczaj identyfikowany jest jako pochówek matki i jej potomka (groby nr 26, 55, 84, 122 – ryc. 6, 171, 195, 220, 281, 413, 475, 587, 662, 816, 1021 i 1170), to trudniej wyjaśnić sytuację, kiedy w jednym grobie znajduje się szkielet mężczyzny i dziecka (groby nr 275, 662 i 943). Być może w tych przypadkach grabarze dokładali zwłoki dziecka potajemnie, „przy okazji” pochówku osoby dorosłej. Ponadto trzeba wspomnieć, iż na omawianym cmentarzysku natrafiono na groby, które należy interpretować jako pochówki kobiet ciężarnych lub zmarłych w czasie porodu (nr 11, 92, 190 – ryc. 7, 631, 733, 848, 917, 936, 1066 i 1133). Jak wspomniano, pochówki te nie były zgrupowane w jednym miejscu, nie tworzyły też osobnej kwatery, choć zmarłe położnice były uważane za nieczyste i ordynacje kościelne zalecały grzebanie ich właśnie w wyodrębnionym

¹⁵ Oznaczenia płci i wieku podaję za opracowaniem Zofii Łubockiej (2008).

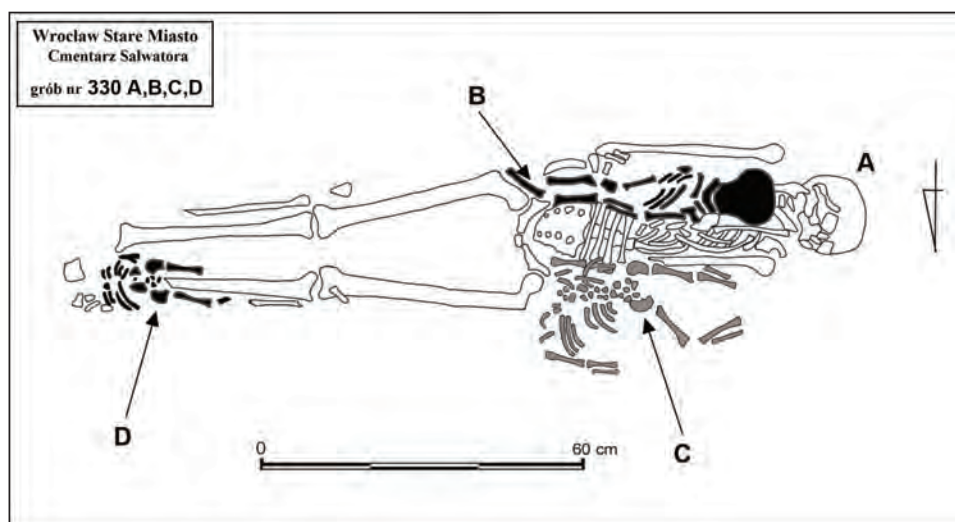
¹² Pogrzeby „bez trumny” były przewidziane także we wrocławskim porządku kościelnym z 1528 r. (Harasimowicz 1993, s. 77, przyp. 39).

¹³ Według typologii Krzysztofa Wachowskiego (2002, s. 120, ryc. 4).

¹⁴ Możliwość chronologicznych zależności w ułożeniu rąk zmarłych jest przez niektórych badaczy negowana – Čechura 2010, s. 114.

Ryc. 3. Wrocław, cmentarz Salwatora. Uchwyty trumien: A – grób nr 186; B-D – grób nr 193.
Okucia trumien: E-F – znaleziska luźne odkryte w obrębie murów kościoła Salwatora. Rys. Wiktoria Witkowska
Fig. 3. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Coffin handles: A – grave No. 186; B-D – grave No. 193.
Coffin fittings: E-F – loose findings excavated within the walls of church of Our Saviour. Drawing by Wiktoria Witkowska

Ryc. 4. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 330 A-D. Pochówek zbiorowy. Rys. Magdalena Wojcieszak

Fig. 4. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 330 A-D. Collective burial. Drawing by Magdalena Wojcieszak

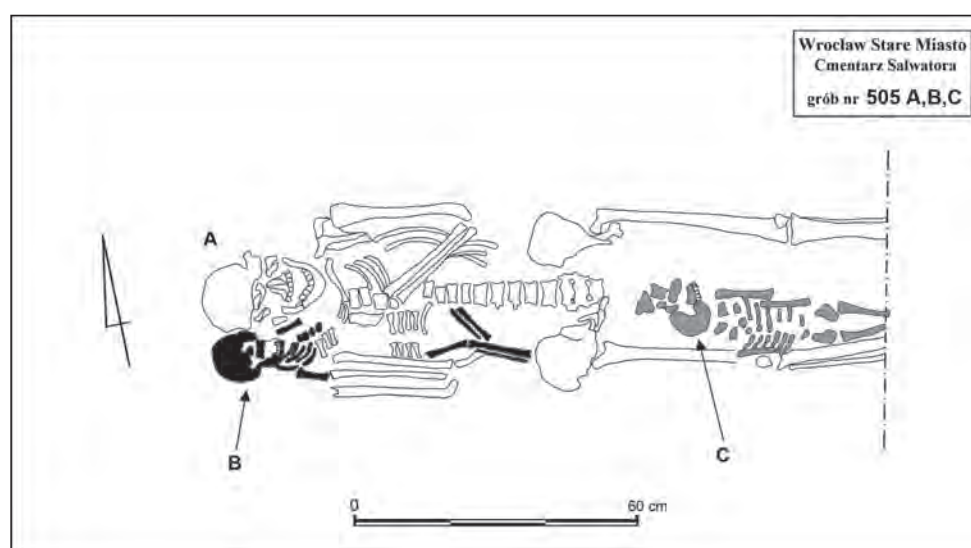
miejsu, najlepiej w odległym kącie cmentarza, przy ogrodzeniu (Jessen, Schwarz 1938, s. 24; Grün 1925, s. 82; Harasimowicz 1990, s. 203).¹⁶

Niejednoznaczne w interpretacji są pochówki nr 330 i 505. W grobie nr 330 (ryc. 4) pochowano kobietę oraz troje małych dzieci – jedno w wieku *infans* I – 0–0,5 roku, oznaczone jako B, ułożone na prawej stronie klatki piersiowej kobiety, drugie w wieku *infans* I – 0,5 roku, oznaczone jako C, na lewej stronie klatki piersiowej i na lewym biodrze kobiety oraz trzecie, płód lub przedterminowy noworodek, oznaczone jako D, spoczywające na lewej

kości piszczelowej kobiety. Ponieważ wiek kobiety w chwili śmierci został ustalony na ponad 60 lat, nie można jej zatem uznać za biologiczną matkę pochowanych wraz z nią dzieci. Niejednoznaczny jest również pochówek nr 505 (ryc. 5), gdzie odkryto szkielety mężczyzny w wieku 20–24 lat oraz dwojga dzieci. Pierwszy szkielet dziecka w wieku *infans* I – 5 lat, oznaczony jako B, znajdował się w objęciach mężczyzny na prawej części jego korpusu, drugi w wieku *infans* I (1–1,5 roku), oznaczony jako C, spoczywał między kośćmi udowymi

Nie natrafiono natomiast na pochówki, które można by uznać za zbiorowe mogiły ofiar zarazy. O grzebaniu tej kategorii zmarłych na cmentarzu Salwatora wspominają przekazy źródłowe, a dotyczą one m.in. epidemii w 1633 r. (Wojtucki, w tym tomie).

¹⁶ Istnienie takiej kwatery jest potwierdzone źródłowo dla cmentarza przy kościele św. Elżbiety (Harasimowicz 1990, s. 203).

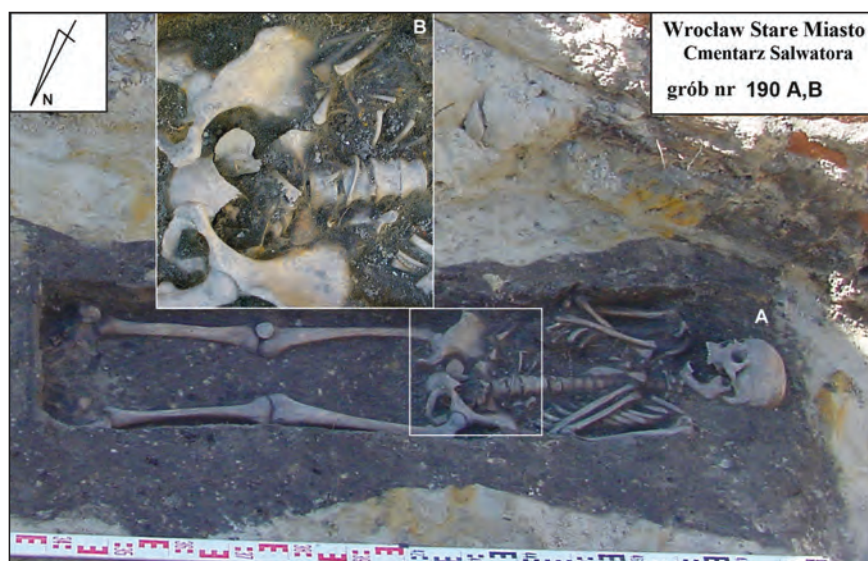
Ryc. 5. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 505 A-C. Pochówek zbiorowy. Rys. Magdalena Wojcieszak

Fig. 5. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 505 A-C. Collective burial. Drawing by Magdalena Wojcieszak

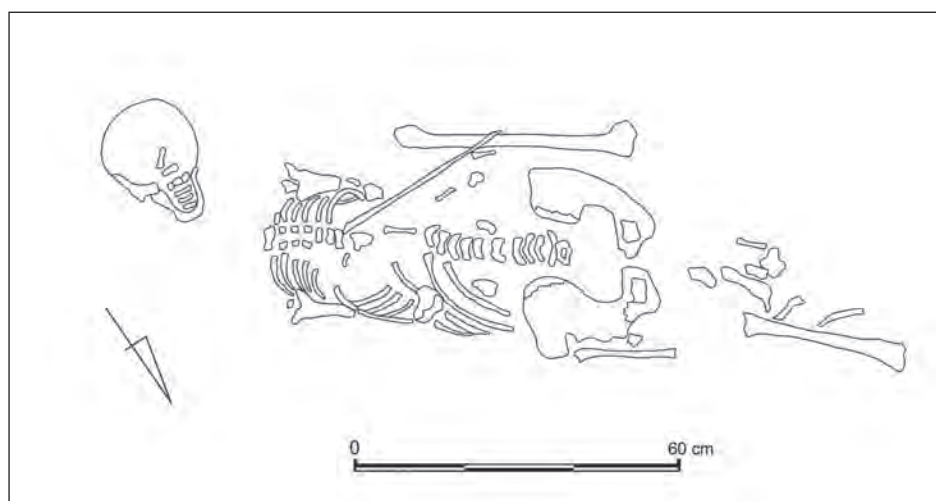
III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Ryc. 6. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 122 A,B. Pochówek położnicy. Fot. Marcin Wójcik
Fig. 6. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 122 A,B. Burial of a lying-in woman. Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 7. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 190 A,B. Pochówek położnicy. Fot. Marcin Wójcik
Fig. 7. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 190 A,B. Burial of a lying-in woman. Photo by Marcin Wójcik

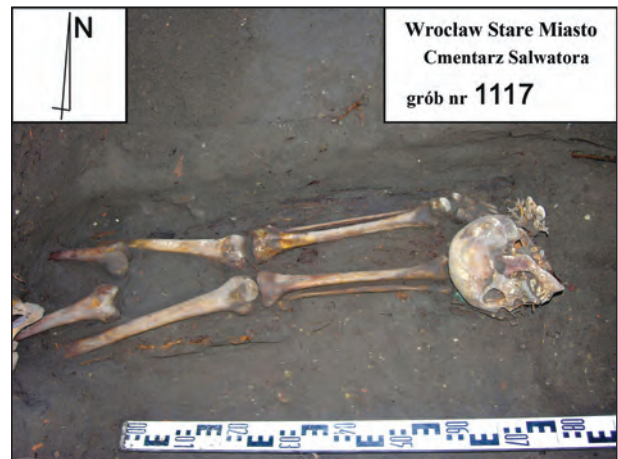

Ryc. 8. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 832.
Przypuszczalny pochówek skazańca. Rys. Magdalena Wojcieszak
Fig. 8. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 832.
Supposed burial of a convict. Drawing by Magdalena Wojcieszak

Ryc. 9. Wrocław, cmentarz Salvatora. Grób nr 1046. Przypuszczalny pochówek skazańca. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 9. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1046. Supposed burial of a convict. Photo by Marcin Wójcik

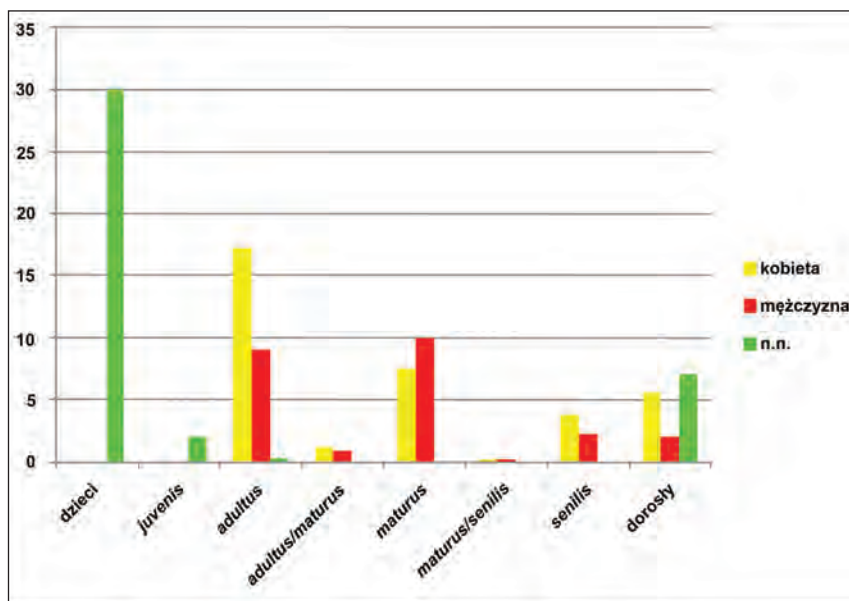
Ryc. 10. Wrocław, cmentarz Salvatora. Grób nr 1117. Przypuszczalny pochówek skazańca. Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 10. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1117. Supposed burial of a convict. Photo by Jacek Wojcieszak

3.5. POCHÓWKI NIETYPOWE

Na omawianej nekropolii odsłonięto także trzy pochówki, które ze względu na ułożenie szkieletu można uznać za nietypowe. W grobie nr 832 (ryc. 8) odsłonięto szkielet kobiety zmarłej w wieku 30–40 lat, pochowanej na brzuchu, twarzą do ziemi i z głową skierowaną na południowy wschód. W grobie tym znaleziono też sporą liczbę luźnych kości pochodzących od innych osobników. Czaszka wraz z kręgami szyjnymi była odsunięta od pozostałych kości szkieletu, nie można zatem wykluczyć, że jest to pochówek osoby ściętej. W grobie nr 1046 (ryc. 9) znajdował się

szkielet młodego mężczyzny (25–35 lat), ułożonego na plecach, skierowanego głową na zachód, z rękami leżącymi w okolicy pasa. Czaszka wraz z kręgami szyjnymi była oddzielona od szkieletu i obrócona o 90° względem kręgosłupa. Natomiast w grobie nr 1117 (ryc. 10) odkryto szkielet mężczyzny w wieku 30–40 lat, również pochowanego na plecach, z głową skierowaną na zachód, o nieczytelnym ułożeniu rąk, którego czaszka wraz z kręgami szyjnymi była ułożona przy stopach. We wszystkich omówionych sytuacjach mamy najprawdopodobniej do czynienia

Ryc. 11. Wrocław, cmentarz Salvatora. Struktura płci i wieku (%). Rys. Magdalena Wojcieszak

Fig. 11. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Sex and age structure (%). Drawing by Magdalena Wojcieszak

z pochówkami osób skazanych na karę miecza¹⁷. W żadnym z tych przypadków nie stwierdzono, by były to pochówki w jakiś sposób odizolowane od

pozostałych, co więcej, pochówek nr 1117 odsłonięto w odległości ok. 10 m od południowej nawy kościoła Salwatora¹⁸.

3.6. STRUKTURA PŁCI I WIEKU

Zbiór szczątków kostnych wyeksplorowanych podczas badań cmentarza Salwatora jest obecnie najliczniejszą serią pochodzącą z Wrocławia i okolic. Z pochówków anatomicznych pochodzą szczątki 1200 osobników. Ponadto sporą liczbę kości wyeksplorowano z pochówków wtórnych, te jednak nie posłużyły do doszacowania liczby zmarłych. Wyniki szczegółowych analiz przeprowadzonych na omawianym materiale omawiają w tym tomie Stanisław Gronkiewicz i Zofia Łubocka. W niniejszym opracowaniu zostanie jedynie scharakteryzowana struktura płci i wieku społeczności grzebanej na cmentarzu Salwatora (ryc. 11¹⁹).²⁰ Najliczniej reprezentowaną

grupą wiekową były dzieci (ryc. 12). Ich pochówki stanowiły niemal 30% wszystkich odkrytych grobów, co potwierdza znane zjawisko wysokiej umieralności dzieci w czasach przedindustrialnych. Spośród nich niemal 65% to dzieci z kategorii wiekowej *infans I* (do 7 roku życia), 23% – płód lub przedterminowy noworodek, ponad 5% – noworodek, świadczące o niskiej przeżywalności dzieci w wieku okołopłodowym i wczesnodziecięcym. Dzieci w wieku od 7 do 14 roku życia (*infans II*) stanowiły nieco ponad 7,5% tej grupy. Wśród kobiet najwyższą umieralność stwierdzono w kategorii wiekowej *adultus* (20–40 lat) – ponad 17% wszystkich pochówków; grupa kobiet zmarłych w wieku 40–60 lat stanowiła 7,6%, zaś wśród mężczyzn – niemal po równo w kategorii wiekowej *adultus* (9,1%) i *maturus* (10,1%). Generalnie liczba zmarłych kobiet pochowanych na omawianej nekropoli była wyższa (430 pochówków) niż liczba mężczyzn (298 pochówków). Zidentyfikowano również szczątki 73 osób (46 kobiet i 27 mężczyzn) zmarłych w wieku powyżej 60 lat, co świadczy, iż osiągnięcie sędziwego wieku nie było w ówczesnej społeczności zjawiskiem wyjątkowym.

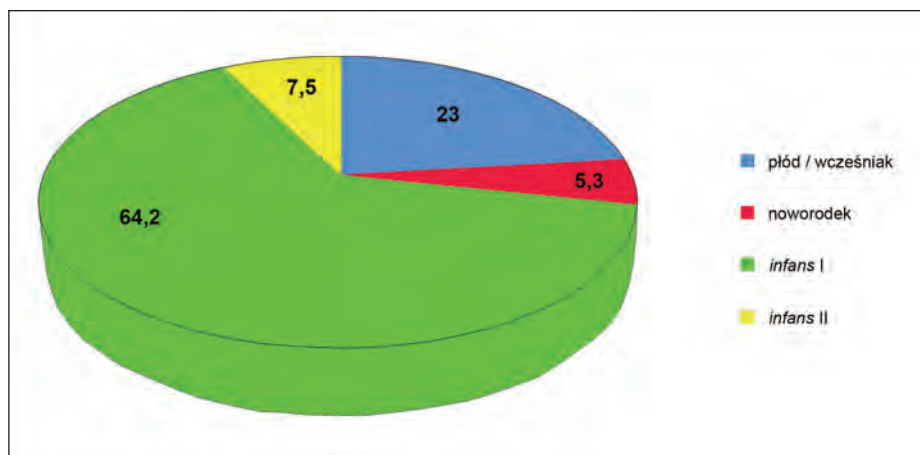
¹⁷ Pochówki tej kategorii zmarłych na cmentarzu Salwatora potwierdzają zapisy źródłowe – zob. Wojtucki, w tym tomie, też: Wojtucki 2010, s. 249–250.

¹⁸ Wspomniane pochówki potwierdzają zjawisko znane ze źródeł historycznych, według których osoby uznane za zbrodniarzy i skazane na karę śmierci, po wykonaniu wyroku nie były pozbawiane posługi religijnej ani normalnego, choćby najskromniejszego pogrzebu (Matwijowski 1969, s. 158).

¹⁹ Wykres przedstawia udział procentowy osobników w poszczególnych kategoriach płci i wieku. Natomiast liczby osobników w tych samych kategoriach przedstawiają się następująco: płód/wcześnień – 83, noworodek – 19, *infans I* – 232, *infans II* – 27 (osobniki dziecięce łącznie: 361), kobiety: *juvenis* – 5, *adultus* – 207, *adultus/maturus* – 13, *maturus* – 91, *maturus/senilis* – 2, *senilis* – 46, dorosłe – 66; mężczyźni: *juvenis* – 2, *adultus* – 109, *adultus/maturus* – 11, *maturus* – 121, *maturus/senilis* – 3, *senilis* – 27, dorosły – 25; płeć nieokreślona: *juvenis* – 18, *adultus* – 4, *adultus/maturus* – 0, *maturus* – 1, *maturus/senilis* – 0, *senilis* – 0, dorosły – 85.

²⁰ Trudno natomiast serię z placu Czystego porównać z jakimiś innymi seriami kostnymi z podobnego przedziału czasowego

z terenu Wrocławia i okolic, gdyż jedyną taką serią są szczątki wydobyte podczas prac archeologicznych przeprowadzonych przy ulicach S. Wyszyńskiego i F. Joliot-Curie (przed budową gmachu nowej biblioteki uniwersyteckiej), gdzie mimo dość dużej liczby wyeksplorowanych grobów (318) stan zachowania szczątków kostnych w zasadzie uniemożliwił dokładniejsze ustalenie struktury płci i wieku (Wojcieszak 2010, s. 14 i wykres 1, s. 23).

Ryc. 12. Wrocław, cmentarz Salwatora. Struktura wieku osobników dziecięcych (%). Rys. Magdalena Wojcieszak
Fig. 12. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Age structure of child specimens (%). Drawing by Magdalena Wojcieszak

3.7. WYPOSAŻENIE

Szczegółowe omówienie wyposażenia znalezionego w grobach na cmentarzu Salwatora, potraktowanego jako fenomen kultury materialnej, jest przedmiotem opracowania Jakuba Sawickiego, zamieszczonego w niniejszym tomie. W tym miejscu zajmiemy się głównie wyposażeniem jako elementem zwanego zespołu grobowego, analizując jego związek ze zmarłym, czyli badając będziemy określoną cechę obrządku pogrzebowego (tab. 1, na s. 39–58). Rozważania te będą dotyczyły odkrytych w grobach zestawów przedmiotów codziennego użytku oraz pozostałości wianków grobowych.

W 62 grobach, odkrytych w południowo-zachodniej części przebadanego obszaru cmentarzy-ska, znaleziono zestawy przedmiotów codziennego użytku, których głównym elementem były pasy

o różnorodnych formach. Różnią się one między sobą pod względem surowca i konstrukcji (ryc. 13–17). Są to zarówno pasy wykonane w całości z brązu, jak i metalowe zapięcia dwuczęściowe, które były elementami pasów skórzanych. Do nich podwieszano, przy pomocy sznurka, łańcuszka, tzw. haka (*Gürtelhaken*) lub bardziej skomplikowanego urządzenia, określonego jako *châtelaine*, nóż bądź noże (2–3 sztuk) oraz klucz albo pęki kluczy (nawet do 10 egzemplarzy). Noże i klucze mogły być również mocowane przy skórzanych paskach z metalową sprzączką oraz przypuszczalnie przy paskach tekstylnych, jako że komplety noży i kluczy odsłonięto także w grobach, gdzie nie natrafiono na żadne elementy metalowe pasów. Owe zestawy najczęściej były złożone u boku, w okolicy pasa pochowanej osoby, rzadziej – przy głowie. Co więcej, pochodziły z grobów kobiecych i to przede wszystkim kobiet zmarłych w wieku ok. 20–40 lat (*adultus*). Trzy „zestawy” znaleziono w grobach kobiet dojrzałych (*maturus*), jeden – w grobie kobiety zmarłej po 60 roku życia, zaś 11 – przy pochówkach kobiet, których wiek określono ogólnie jako „dorosłe”. Jeden wyjątek stanowi pochówek nr 157, gdyż odsłonięto w nim szkielet dziecka w wieku 2–3 lat, a znaleziono przy nim klucz, naparstek i metalowe okucie.

Noże i klucze, występujące pojedynczo, są znane jako element wyposażenia grobów nowożytnych. Jednak w dostępnej literaturze przedmiotu, nie tylko polskiej, ale też z terenu Czech i Niemiec nie znaleziono analogii do obyczaju składania do grobu całego zestawu przedmiotów codziennego użytku. Możemy zatem jedynie domniemywać, że „zestawy” te były

Ryc. 13. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 36.

Fot. Marcin Wójcik

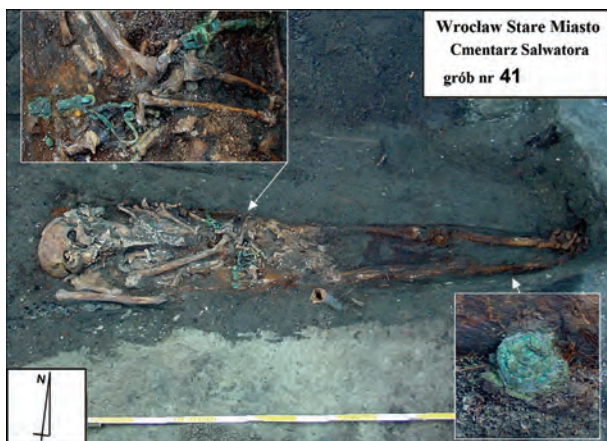
Fig. 13. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 36.

Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 14. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 40. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 14. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 40. Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 15. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 41.
Fot. Marcin Wójcik

Fig. 15. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 41.
Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 16. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 50.
Fot. Marcin Wójcik

Fig. 16. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 50.
Photo by Marcin Wójcik

atributami gospodni domowej (zob. Wachowski, w tym tomie). Były to najprawdopodobniej rzeczy używane przez panie domu podczas codziennych czynności, zaś po ich śmierci trafiały z nimi do grobów. Nierozstrzygnięta pozostaje jednak kwestia, dlaczego taki „zestaw” trafiał do grobów jedynie wybranych kobiet. Zauważalne jest także pewne zróżnicowanie w liczebności i formie tych zestawów, poczynając od liczby złożonych przedmiotów po formę pasa – od zwykłego paska tekstylnego po pasy będące naśladownictwem pasów kutych ze srebra. Najprawdopodobniej odzwierciedlały one status majątkowy danej gospodni i podkreślały jej pozycję społeczną, zjawisko to pojawiło się w okresie baroku wśród szlachty, mieszczan i mieszkańców wsi, zarówno wyznania katolickiego jak i protestanckiego (Kenzler 2002, s. 162).

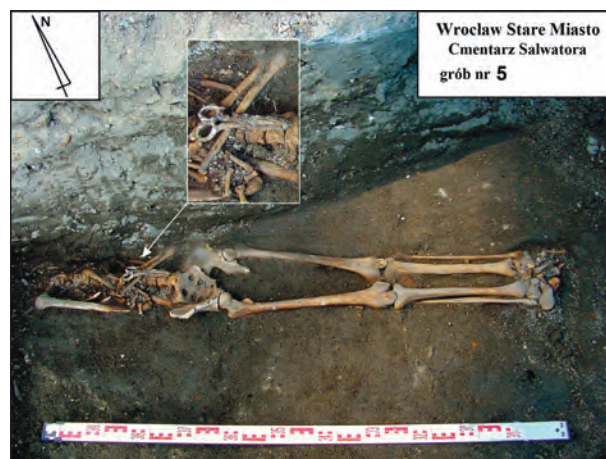
Warte odnotowania jest również występowanie nożyc w pochówkach kobiecych na cmentarzu Salwatora (ryc. 18–20)²¹. Pochówki kobiet wyposażone w nożyce są interpretowane jako groby położnic. Nożyce miały w symboliczny sposób odciąć kobietę

²¹ W grobie nr 5 (pochówek kobiety w wieku *adultus*) na tułowiu zmarłej położono dwuczęściowe nożyce, na jednej z kości palców prawej dłoni zachował się napaśtek, znaleziono także fragment metalowego pasa i dwie monety. W grobie nr 117 (pochówek kobiety w wieku *adultus*) dwuczęściowe nożyce były ułożone po lewej stronie czaszki i kości ramiennej, ponadto pochówek był wyposażony w pęk kluczy i nóż. Kolejne nożyce, tym razem kabłąkowe, znaleziono w grobie nr 140, przy prawym biodrze zmarłej kobiety w wieku *adultus*, którą pochowano dodatkowo z metalowym pasem i pękiem kluczy. W grobie nr 224 (pochówek kobiety w wieku *adultus*) znaleziono jeden element nożyc oraz dwa pierścionki.

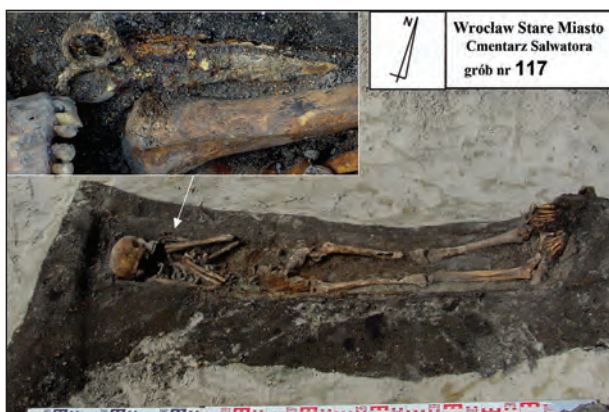
Ryc. 17. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 88.
Fot. Marcin Wójcik

Fig. 17. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 88.
Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 18. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 5.
Fot. Marcin Wójcik

Fig. 18. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 5.
Photo by Marcin Wójcik

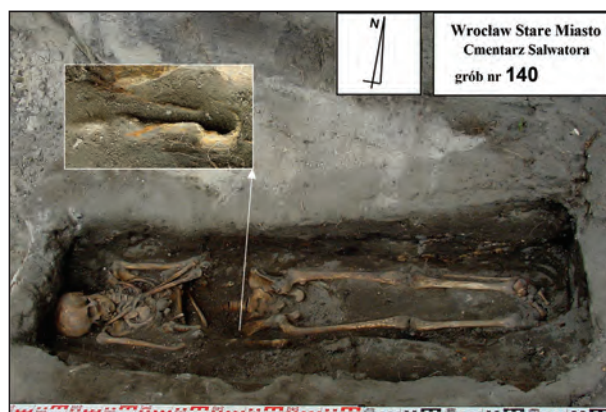

Ryc. 19. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 117.

Fot. Marcin Wójcik

Fig. 19. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 117.

Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 20. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 140.

Fot. Marcin Wójcik

Fig. 20. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 140.

Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 21. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 393. Wianek.

Fot. Marcin Wójcik

Fig. 21. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 393.

Wreath. Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 22. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 751. Wianek.

Fot. Marcin Wójcik

Fig. 22. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 751.

Wreath. Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 23. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 751.

Wianek – zbliżenie. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 23. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 751.

Wreath – close-up. Photo by Marcin Wójcik

od jej pozostałego przy życiu potomstwa (Unger 2006, s. 66, ryc. 47 i s.133, ryc. 110).

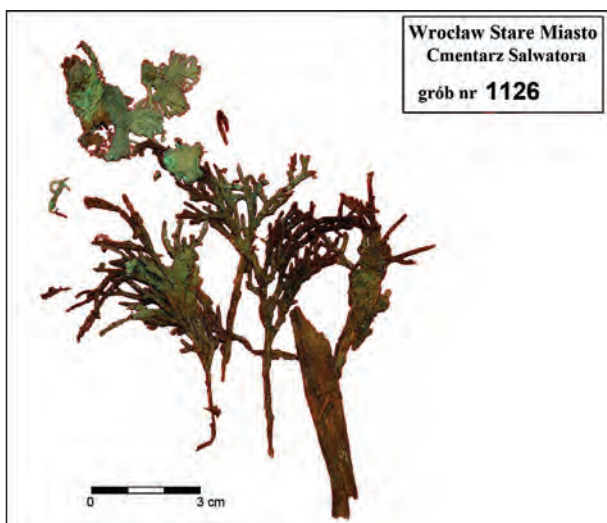
Na wianki natrafiono w pięciu pochówkach. W grobie nr 393 (ryc. 21), w którym został pochowany młody mężczyzna (20–24 lata), odkryto wianek w formie obręczy o średnicy ok. 15 cm, ściśle owinięty sznurkiem splecionym z metalowymi nićmi. Przedmiot ten ułożony był na nogach zmarłego, poniżej miednicy. Dodatkowo, przy kościach nóg odsłonięto rozsypane szklane paciorki. Kolejne znalezisko to fragment wianka pochodzący z grobu nr 507, gdzie pochowano dorosłą osobę o nieustalonej płci. Był to fragment obręczy owiniętej metalową nicią, znaleziony na prawej stronie tułowia. Kolejny wianek zachował się na czaszce 7–8-letniego dziecka, pochowanego w grobie nr 751 (ryc. 22–23). Była to opaska wykonana z wąskiego paska drewna lub

Ryc. 24. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 757. Wianek.
Fot. Marcin Wójcik

Fig. 24. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 757.
Wreath. Photo by Marcin Wójcik

kory, owiniętego plecionką ze sznurka z dodatkami metalowych nici i dodatkowo ozdobiona szklanymi paciorkami nanizanymi na cienkie druciki. W grobie nr 757 (ryc. 24), zawierającym pochówek 2-letniego dziecka, wianek został złożony na nogach zmarłego. Miał on formę obręczy oplecionej częściowo zachowaną owijką ze sznurka i metalowej nici, ozdobionej szklanymi paciorkami. Ostatnie znalezisko pochodzi z grobu nr 1126 (ryc. 25–26). Na czaszce pochowanego w nim 7–8-letniego dziecka zachowały się pozostałości wianka, być może uplecione z żywych roślin z rodziny cyprysowatych (nie znaleziono tam drewnianej obręczy) ozdobionego dodatkowo ażurowymi kwiatkami z koronki. Fragmenty zniszczonych wianków znaleziono także w pochówkach wtórnych nr XXX i LI.

Ryc. 26. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 1126.
Fragmenty wianka. Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 26. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1126.
Fragments of wreath. Photo by Jacek Wojcieszak

Ryc. 25. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 1126.
Wianek. Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 25. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1126.
Wreath. Photo by Jacek Wojcieszak

Ryc. 27. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 383. Pozostałości ozdoby. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 27. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 383.
Remains of trimmings. Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 28. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 517. Pozostałości ozdoby. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 28. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 517.
Remains of trimmings. Photo by Marcin Wójcik

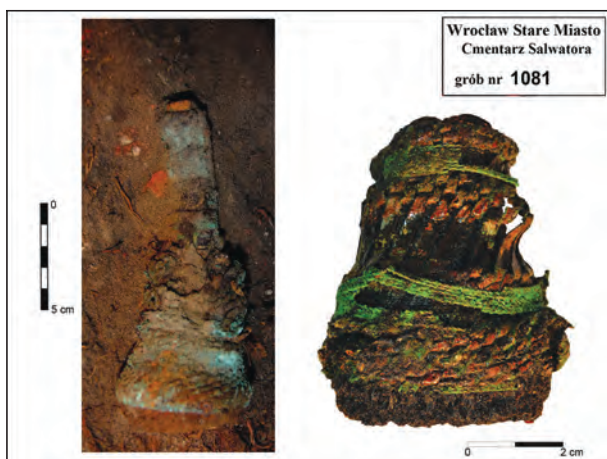
Ryc. 29. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 1131.
Pozostałości ozdoby lub bukietu sztucznych kwiatów.
Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 29. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1131.
Remains of trimmings or a bouquet of artificial flowers.
Photo by Jacek Wojcieszak

Ryc. 30. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 51.
Uchwyt bukietu? (*Blumenhalter?*). Fot. Marcin Wójcik

Fig. 30. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 51.
Bouquet handle? (*Blumenhalter?*). Photo by Marcin Wójcik

Ryc. 31. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 1081. Uchwyt bukietu? (*Blumenhalter?*): A – *in situ*; B – stan po konserwacji. A – fot. Marcin Wójcik, B – fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 31. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1081.
Bouquet handle? (*Blumenhalter?*): A – *in situ*, B – state after conservation. A – photo by Marcin Wójcik, B – photo by Jacek Wojcieszak

W kilku kolejnych pochówkach (groby nr 349, 354, 373, 383 – ryc. 27, 407 i 610) natrafiono na pozostałości, przypuszczalnie wianków. Stan zachowania nie pozwolił jednak na ich jednoznaczne sklasyfikowanie. Znaleźiska te składały się z pasków drewna lub kory, owiniętych drucikami, szklanych paciorków, cekinów, spiralnie skróconych mosiężnych drucików. Lokowały się przeważnie w okolicy nóg zmarłego. Dalsza część znalezisk to prawdopodobnie pozostałości bukietów ze sztucznych kwiatów (groby nr 517 – ryc. 28, 1128, 1131 – ryc. 29 i 1135). Były to pęki długich pasków drewna lub kory, owiniętych drucikami, na których umocowano

Ryc. 32. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 1148. Ozdoby trumny. Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 32. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1148.
Coffin ornaments. Photo by Jacek Wojcieszak

Ryc. 33. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 1153.
Fragmenty wianka (?). Fot. Jacek Wojcieszak

Fig. 33. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 1153.
Wreath fragments (?). Photo by Jacek Wojcieszak

szklane paciorki i cekiny nanizane na druciki. Dodatkowo z grobów nr 51, 1081 i 1135 (ryc. 30–31)

Ryc. 34. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 817. Pozostałości bukiecików. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 34. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 817. Remains of small bouquets. Photo by Marcin Wójcik

pochodzą przedmioty, które można zaklasyfikować jako tzw. *Blumenhalter* czyli uchwyty bukietów. Rękojeść z grobu nr 1081 miała kształt gruszkowaty, została upleciona z wąskich miedzianych paseczków i sznurków.²² W grobie nr 1148 (ryc. 32) na wieku trumny zachowały się ozdoby wykonane z pasma sznureczków z domieszką metalowych nici, uformowanych w kształt girlandy oraz niewielkiego wianka. W grobie nr 1153 (ryc. 33), w skupisku luźnych kości za kośćmi stóp zmarłego, znaleziono listki i ażurowe kwiatki uplecione z miedzianych drucików, dodatkowo ozdobione paciorkami, będące fragmentami zniszczonej ozdoby bądź wianka. Do grobu dziecka pochowanego w grobie nr 817 (ryc. 34) złożono prawdopodobnie niewielkie bukieciki (*Handstraußchen*), ich pozostałości odsłonięto po prawej stronie czaszki, przy lewej kości udowej i na lewej kości piszczelowej zmarłego.

Z grobów nr 149, 375, 388, 420, 448, 522, 524 – ryc. 35, 529, 548, 560, 749, 752 i 874 pochodzą szklane paciorki, fragmenty spiralnie zwiniętych drucików, cekiny, fragmenty złotych nici, które przypuszczalnie również są pozostałościami nieokreślonych ozdobnych przedmiotów, złożonych wraz ze zmarłymi do grobów.

Zdecydowana większość omówionych znalezisk pochodzi z grobów dziecięcych, głównie dzieci w wieku do lat 7 (*infans I*). Jedynie w pięciu przypadkach znaleziono je w grobach osób dorosłych – w grobie nr 149, gdzie pochowano kobietę zmarłą w wieku 35–40 lat, w grobie nr 349 (kobieta zmarła w wieku 18–22 lat), w grobie nr 393 (mężczyzna

zmarły w wieku 20–24 lat), w grobie nr 448 (mężczyzna zmarły w wieku 55–65 lat) i nr 761 (mężczyzna zmarły w wieku 18–22 lat).

Wianki i bukiety kwiatów są elementami charakterystycznymi dla nowożytnego obrzędu pogrzebowego. Wianki, wykonywane w rozmaitych formach i z różnorodnych materiałów, obok walorów dekoracyjnych miały także znaczenie symboliczne. Tego typu przedmioty, odkryte podczas prac wykopaliskowych, były uplecione zarówno ze świeżych roślin, jak i z metalowych nici i poskręcanych sznureczków, oplatających stelaż wykonany z giętkiej gałązki bądź paska kory (?) i ozdobione dodatkowo szklanymi paciorkami, cekinami, złotymi nićmi (Drażkowska 2006, s. 209–311; Wojcieszak 2007, s. 328, 330). Wianki z dużą ilością elementów metalowych oraz zdobień w postaci cekinów, paciorków czy nawet kamieni szlachetnych były nazywane koronami zmar-

Ryc. 35. Wrocław, cmentarz Salwatora. Grób nr 524. Pozostałości ozdoby trumny. Fot. Marcin Wójcik

Fig. 35. Wrocław, cemetery of Our Saviour. Grave No. 524. Remains of coffin ornaments. Photo by Marcin Wójcik

²² Podobne znaleziska pochodzą z kościoła św. Jana w Gdańsku (uchwyt drewniany) oraz z krypty książęcej na zamku w Szczecinie (uchwyt zdobiony filigranem – Drażkowska 2005, s. 12, przyp. 65).

łych (niem. *Totenkrone*, łac. *corona funebris* – Kizik 2001, s. 197; Drązkowska 2005, s. 11). Mogły mieć formę wianka, diademu lub czepka (Lippok 2009, s. 39). Zakładano je na głowę zmarłego lub kładziono na wieku trumny²³. Wzmianki o wiankach i koronach można znaleźć także w zapisach archiwalnych. Korony były wspominane w zapisach z ordynacji kościelnych, nakazujących ograniczenie wystawnych, zbytowych pogrzebów (Kizik 2001, s. 197–200, Lippok 2009, s. 80). W realiach śląskich trudno cokolwiek stwierdzić na temat używania koron zmarłych, jedynie z dokumentów miejskich z Lubania pochodzi wzmianka, że podczas pogrzebów kładziono na wieku trumny koronę (Bunzel 1981, s. 91). Jeśli zaś chodzi o wianki, to oprócz znalezisk z cmentarza Salwatora możemy wymienić podobne przedmioty odkryte podczas badań archeologicznych na protestanckim cmentarzu przy kościele Marii Magdaleny we Wrocławiu (Wojcieszak 2007, s. 328, 330 i ryc. 12–16, s. 330–333) oraz na katolickiej nekropoli przy kościele św. św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (Pankiewicz, Witkowski 2012, s. 59–60). Wzmianki źródłowe z terenu Śląska i Łużyc są również dość rzadkie. W wilkierzu z Görlitz znalazł się zapis, iż na trumnach dziewcząt i młodzieńców można było złożyć do trzech wianków wykonanych z rozmarynu, majeranku, ruty bądź uplecionych z zielonego jedwabiu, przy czym ten ostatni rodzaj wianka przysługiwał jedynie przedstawicielom dwóch najzamożniejszych grup społecznych (Bunzel 1981,

s. 91). Z kolei we Wrocławiu w rejestrze zmarłych z parafii św. Marii Magdaleny tylko raz, w roku 1618, zamieszczono uwagę, że w czasie pogrzebu złożono „dużo wianków i kwiatów”. Natomiast w notatce dotyczącej pogrzebu córki Michaela Herrmanna, pastora z kościoła św. Marii Magdaleny, pojawiła się wzmianka, że na trumnie dziewczynki położono zwykły, skromny wianek z gałązek roślin z rodziny cyprysowatych, „bez żadnych paciorków czy ozdób” (Bunzel 1981, s. 91).

Z zapisów źródłowych, znalezisk archeologicznych, jak i przedstawień ikonograficznych wynika, że do konstrukcji wianków używano przeważnie roślin zimnozielonych, które długo zachowywały świeżość (wspomniany cyprys i rozmaryn, również mirt, wawrzyn, bukszpan – Drązkowska 2006, s. 214–215; Lippok 2009, s. 29–30). Nie bez znaczenia było również lecznicze działanie tych roślin i ich symbolika. Wianki były atrybutem narzeczonych, oblubienic, panien młodych.²⁴ W kontekście rytuału pogrzebowego miały symbolizować czystość i niewinność, ogólny brak doświadczenia życiowego oraz stan bezżenności zmarłego (Bunzel 1981, s. 91; Petrycka 2003, s. 18; Kizik 2001, s. 78–79; Drązkowska 2005, s. 12; Drązkowska 2006, s. 212). Zarówno w przypadku znalezisk z cmentarza Salwatora, jak i zabytków opisanych przez Annę Drązkowską, Annę Petrycką i Julianę Lippok większość wianków została odkryta w pochówkach dziecięcych²⁵.

3.8. „ŻYCIE NA CMENTARZU”

Podczas prac wykopaliskowych na cmentarzu Salwatora znaleziono również przedmioty „luźne”, bez kontekstu, świadczące o użytkowaniu terenu nekropoli nie tylko do celów grzebalnych. Wśród znalezisk można wymienić dość duży zbiór kościanych odpadów produkcyjnych, głównie z produkcji paciorków, ozdoby (bransoletka, pierścionki), akcesoria stroju (sprzączki, haftki, szpilki), elementy gier (kulki, sześciennne kostki), narzędzia (noże, dłuto kamieniarskie, krzesiwo, sierp), przedmioty osobistego użytku (fajki, okulary), przedmioty związane z handlem (monety, ramię wagi) oraz drumlę. Wszystkie te znaleziska świadczą o zwyczaju, który

przetrwał od średniowiecza, czyli o wykorzystywaniu przestrzeni cmentarza do rozmaitych celów, związanych z życiem codziennym (Wojcieszak 2012, s. 103–106).

Różnorodność czynności wykonywanych na ówczesnych nekropolach poznajemy także dzięki zapisom w ordynacjach kościelnych i protokołach powizytacyjnych, które tychże czynności zabraniały. Cmentarze służyły jako miejsce koszarowania oraz wypasu bydła i świń²⁶, wietrzenia pościeli,

²³ Jedyne pewne znalezisko korony zmarłych z ziem polskich pochodzi z kościoła św. Jana w Gdańsku, datowane jest na 2. poł. XVIII w. (Drązkowska 2007, s. 494, ryc. 5). Więcej przykładów *Totenkrone*, pochodzących z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie Brandenburgii, opublikowała Julianę Lippok (2009). Znaleziska z ziem morawskich i czeskich pokrótce omówili: Michaela Králíková (2007, s. 145–148) oraz Lucie Čiháčková i in. (2011, s. 1037–1040).

²⁴ W pochodzącym z początku XVIII w. *Frauenzimmer Lexicon* autorstwa Gottlieba Sigmunda Corvinusa, znanego jako Amaranthes, pochodzi wzmianka o *Kranzmacherinnen* wykonującym wianki dla panien młodych, ale też wianki pogrzebowe, plecione ze sztucznych kwiatów (Lippok 2009, s. 35).

²⁵ Z cmentarza Salwatora we Wrocławiu – 83% z 29 znalezisk, ze stanowisk brandenburskich – 75%, z czego 41% z grobów dzieci do lat 7 (*infans I*) – na 158 znalezisk (Lippok 2009, s. 72).

²⁶ Wzmianki o tym procederze dotyczą również cmentarza Salwatora – zob. Wojtucki, w tym tomie.

składowania drewna, handlu (również bydłem), wykonywania rzemiosła oraz różnorodnych spotkań towarzyskich i rozrywek – gier, tańców i zabaw (Grün 1925, s. 84–86; Happe 1991, s. 185–186; Illi 1992, s. 133–134; Harasimowicz 1993, s. 69, przyp. 1). Że owe zakazy były nieskuteczne, świadczy ich systematyczne powtarzanie w dokumentach XVII- i XVIII-wiecznych.²⁷ Uchwały podejmowane przeciwko profanowaniu cmentarzy miały doprowadzić do zerwania „z kultem zmarłych i nawiedzaniem grobów” (Illi 1992, s. 134), do czego dążyli reformatorzy kościołów protestanckich.²⁸ Marcin Luter żywił przekonanie, iż cmentarz powinien być miejscem spokojnym i cichym, skłaniającym ku pobożnym my-

ślom i rozważaniom nad śmiercią, Sądem Ostatecznym i zmartwychwstaniem. Jako przykład zupełnie przeciwny podawał cmentarz w Wittenberdze, na którym działy się rzeczy „niektóre nieodpowiednie nawet, by o nich wspominać” (Luther 1989, s. 754). Dlatego też w ordynacjach i protokołach z wizytacji parafii wielokrotnie pojawiały się zalecenia, aby cmentarze były miejscem godnym i zadbanym. Nakazywano, by teren nekropoli grodzić murem lub przynajmniej parkanem, a bramę zaopatrzyć w tzw. łamacz nóg (łac. *curifraga*, niem. *Beinbrecher*), aby zapobiec wdzieraniu się zwierząt hodowlanych na cmentarz (Grün 1925, s. 87; Happe 1991, s. 185; Illi 1992 s. 131).

3.9. CHRONOLOGIA

Najbardziej pomocne przy ustaleniu ram czasowych użytkowania cmentarza Salwatora we Wrocławiu są źródła historyczne. W archiwach wrocławskich zachowały się dokumenty poświadczające moment założenia tejże nekropoli w 1541 r., mniej precyzyjny jest natomiast termin zaniechania chowania w tym miejscu, co miało miejsce około połowy XIX w. (zob. Burak, Okólska 2007, s. 167–168; Wojtucki, w tym tomie). Mniej pomocne w tej kwestii są znaleziska archeologiczne. Przedmioty pochodzące z grobów, przede wszystkim metalowe elementy pasów, datowane są ramowo na XVI–XVIII w. Z kolei monety, generalnie uważane przez archeologów za precyzyjny datownik, w przypadku okazów znalezionych w pochówkach na cmentarzu Salwatora, okazały się zawodne. Według analizy numizmatycznej, przeprowadzonej przez Krystiana Książka (2010) w kilkunastu grobach z cmentarza Salwatora zdeponowano

monety przynajmniej o 100 lat starsze niż potwierdzony źródłowo moment założenia nowej nekropoli na Wygonie Świdnickim. W niektórych przypadkach starsze monety współwystępowały w jednym pochówku z monetami młodszymi. Zjawisko to świadczy najprawdopodobniej o długotrwałym przechowywaniu monet przez okoliczną ludność oraz, być może, o składaniu wraz ze zmarłym numizmatów wycofanych z obiegu, które utraciły swą faktyczną wartość (Książek 2010, s. 24). Jak zauważył Krystian Książek, w przebadanej kolekcji nie występowały monety pruskie, co mogłoby świadczyć, że cmentarz przestał być użytkowany już w 1. poł. XVIII w. Przeczą temu jednak dokumenty źródłowe, gdyż według zachowanych zapisów pogrzeby na cmentarzu Salwatora odbywały się jeszcze przynajmniej w 2. poł. XVIII w. (Wojtucki, w tym tomie).

* * *

Przejawy obrządku pogrzebowego praktykowanego na protestanckim cmentarzu przy kościele Salwatora, które zaobserwowano w wyniku przeprowadzonych badań archeologicznych, pod względem konstrukcji grobu i ułożenia zmarłego w jamie grobowej nie odbiegają w znaczący sposób ani od pochówków przebadanych na średniowiecznych cmentarzach śródmiejskich (m.in. cmentarz przy kościele Bożego Ciała, zob. Roczek i in. 2006;

Wojcieszak 2012), ani od znalezisk pochodzących z wczesnonowożytnego cmentarza parafii katedralnej na Zatumiu (Wojcieszak 2010).

Elementem wyróżniającym cmentarz Salwatora jest wyposażenie grobów, zwłaszcza, jak wspomniano, obecność w kilkudziesięciu pochówkach zestawów przedmiotów codziennego użytku. Jako ciekawe zjawisko należy uznać stosunkowo wysoką liczbę znalezisk wianków bądź bukietów sztucznych kwiatów, charakterystycznych dla nowożytnego, choć nie tylko protestanckiego obrządku pogrzebowego. Swoistą cechą pochówków protestanckich, w tym także grobów na omawianym tu cmentarzysku, jest brak dewocjonaliów. Ponadto znaleziska archeologiczne potwierdziły udokumentowane źródłowo pochówki skazańców.

²⁷ Zapisy tego rodzaju pojawiły się m.in. w ordynacjach śląskich: brzeskiej z 1592 r. i jaworskiej z 1655 r. (Jessen, Schwarzwald 1938, s. 81, 243).

²⁸ W Zurychu w 1602 r. rada miejska nakazała zamykanie bramy cmentarza na klucz również w ciągu dnia. Niedługo po wydaniu tej uchwały okazało się, że zaradni mieszcianie zaopatrzyli się w kilka odpowiednich wytrychów (Illi 1992, s. 134).

LITERATURA

- Atlas...
2001 *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4 *Śląsk*, z. 1 Wrocław, Marta Młynarska-Kaletynowa, Rafał Eysymontt (red.), Wrocław: Via Nova.
- Bunzel Manfred
1981 *Die geschichtliche Entwicklung des evangelischen Begräbniswesens in Schlesien während des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, Lübeck: Verlag „Unser Weg”.
- Burak Marek, Okólska Halina
2007 *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław: Via Nova.
- Čechura Martin
2010 *Pohřební ritus ve středověku a novověku ve světle archeologického a antropologického výzkumu*, *Archaeologia Historica*, t. 35, s. 111–120.
- Čiháková Lucie, Omelka Martin, Řebounová Otokara
2011 *Nálezy z archeologického výzkumu hřbitova u kostela sv. Bartoloměje v Rakovníku. Příspěvek k poznání pohřební výbavy obyvatel barokního města*, *Archeologie ve středních Čechách*, t. 15, s. 1029–1049.
- Demidziuk Krzysztof
1999 *Archiwalia archeologiczne z terenu Wrocławia do 1945 roku*, Wrocław: Wydawnictwo Werk.
- Drażkowska Anna
2005 *Wyposażenie XVII- i XVIII-wiecznych grobów dziecięcych zlokalizowanych wewnątrz kościołów*, w: Mirosław Opęchowski, Andrzej Łazowski (red.), *Nekropolie Kirkuty Cmentarze*, t. 2, Szczecin: Stowarzyszenie Czas, Przestrzeń, Tożsamość, s. 17–39.
2006 *Wianki wydobyte z krypty grobowej w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, *Rocznik Toruński*, t. 33, s. 209–217.
2007 *Kwiaty i wianki elementem wyposażenia grobowego osiemnastowiecznych pochówków na podstawie znalezisk z kościoła św. Jana i z kościoła św. Trójcy w Gdańsku*, w: Grażyna Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 02 grudnia 2005*, Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne, s. 491–496.
- Dugan Eileen T.
1996 *Funerals*, w: Hans J. Hillebrand et al. (eds.), *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, t. 2, Oxford: Oxford University Press, s. 151–152.
- Gralla Gertruda, Krupiński Tadeusz
1966 *Badania antropologiczne czaszek z Wrocławia (XVI–XVII w.)*, *Przegląd Antropologiczny*, t. 32, z. 2, s. 229–237.
- Grün Hugo
1925 *Das deutsche Friedhof im 16. Jahrhundert*, *Hessische Blätter für Volkskunde*, Bd. 24, s. 64–97.
- Happe Barbara
1991 *Die Entwicklung der deutsche Friedhöfe von der Reformation bis 1870*, Tübingen: Vereinigung für Volkskunde.
- Harasimowicz Jan
1990 *„Ars moriendi” i „pompa funebris” na Śląsku w dobie reformacji*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, t. 45, nr 2, s. 185–208.
1993 *Ewangelicki rytuał pogrzebowy w XVI i XVII w.*, *Ziemia Śląska*, t. 3, s. 69–88.
- Illi Martin
1992 *Wohin die Toten gingen? Begräbnis und Kirchhof in der vorindustriellen Stadt*, Zürich: Chronos Verlag.
- Janik Ryszard, ks.
2007 *Refleksje Lutra nad śmiercią*, w: Manfred Uglorz (red.), *Teologia wiary. Teologia ks. Marcina Lutra i ksiąg wyznaniowych kościoła luterańskiego*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana, s. 329–334.
- Jessen Hans, Schwarz Walter
1938 *Schlesische Kirchen- und Schulordnungen von der Reformation bis ins 18. Jahrhundert*, w: *Quellen zur Schlesischen Kirchengeschichte*, Bd. 1, Görlitz: Starke.
- Kenzler Hauke
2002 *Der Friedhof von Breunsdorf – Untersuchungen zum Totenbrauchtum in Mittelalter und Neuzeit*, w: Judith Oexle (hrsg.), *Kirche und Friedhof von Breunsdorf: Beiträge zur Sakralarchitektur und zum Totenbrauchtum in einem Dorf südlich von Leipzig*, Bd. 2, (= Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte, Bd. 35), Dresden: Landesamt für Archäologie, s. 147–162.
- Kizik Edmund
2001 *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII w.*, *Gdańskie Studia z Dziejów Nowożytnych*, t. 1, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Králíková Michaela
2007 *Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy (antropologicko-archeologická studie)*, w: Jaroslav Malina (ed.), *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných” oborů*, t. 35, Brno: Nadace Universitas: Akademické Nakladatelství CERM.
- Książek Krystian
2010 *Monety z dawnego cmentarza przy kościele Salwatora we Wrocławiu: opóźniona depozycja monet w darach grobowych*, *Wiadomości Numizmatyczne*, t. 54, z. 1 (189), s. 7–71.
- Kwiatkowska Barbara
1987 *Wrocławskie szczątki kostne z różnych stanowisk od XIII do XVIII w. w ujęciu antropologicznym*, *Acta Universitatis Vratislaviensis No 771, Studia Archeologiczne*, t. 15, s. 125–132.
- Lippok Julian
2009 *Corona Funebris. Neuzeitlich Totenkrone als Gegenstand der archäologischen Forschung*, (=Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Bd. 54), Langenweissbach: Beier&Beran. Archäologische Fachliteratur.
- Luther Martin
1932 *Christian songs latin and german at funerals (Christliche Gesang Lateinisch und Deutsch, zum Begräbnis*, Wittenberg 1542), w: *Works of Martin Luther: the Philadelphia edition*, t. 6, Philadelphia: Muhlenberg Press, s. 287–292.
1989 *Whether one man may flee from a deadly plague (Ob man vor dem Sterben fliehen möge*, Wittenberg 1527), w: Timothy F. Lull (ed.), *Martin Luther's*

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

- Basic Theological Writings*, Minneapolis: Fortress Press, s. 736–754.
- Łubocka Zofia
2008 *Ekspertyza antropologiczna szczątków kostnych pochodzących z pl. Czystego we Wrocławiu*, Wrocław (maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu).
- Matwijowski Krystyn
1969 *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Monografie Śląskie Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Opalińska Małgorzata, Bykowski Karol
2000 *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne w obrębie inwestycji związanej z wymianą sieci ciepłowniczej przy ul. T. Kościuszki, ul. Czystej i pl. Czystym we Wrocławiu*, Wrocław (maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu).
- Pankiewicz Aleksandra, Witkowski Jacek
2012 *Dewocjonalia barokowe odkryte na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, w: Aleksandra Pankiewicz (red.), *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (1621–1670)*, (= Wratislavia Antiqua t.17), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, s. 49–69.
- Petrycka Anna
2003 *Umrzeć w wianku. Próba interpretacji nowożytnych pochówków z wiankami*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 51, nr 1, s. 17–25.
- Roczek Magdalena, Wojcieszak Jacek, Wójcik Marcin
2006 *Wyniki badań archeologicznych na cmentarzysku przy południowej ścianie kościoła p.w. Bożego Ciała we Wrocławiu*, Wrocław (maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków we Wrocławiu).
- Szlachta na Śląsku*
2014 *Szlachta na Śląsku. Średniowiecze i czasy nowożytne / Adel in Schlesien. Mittelalter und Frühe Neuzeit*, Katalog wystawy *Rycerze wolności, strażnicy praw*, Markus Bauer, Jan Harasimowicz, Andrzej Niedzielenko, Jasper von Richthofen (Hrsg.), Dresden: Sandstein Verlag.
- Turoń Bronisław
1993 *Początki Reformacji we Wrocławiu*, Z problemów Reformacji, t. 6, s. 145–151.
- Unger Josef
2006 *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, Jaroslav Malina (ed.), *Panorama biologické a sociokulturní antropologie. Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, Brno: Nadace Universitas.
- Wachowski Krzysztof
2002 *Problematyka cmentarzy przykościelnych w średniowiecznym Wrocławiu*, w: Cezary Buśko, Jan Klápště, Lech Leciejewicz, Sławomir Możdziej (red.), *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, Wrocław-Praha: Wydawnictwo Werk, s. 113–122.
- Wojcieszak Magdalena
2007 *Protestanckie cmentarzysko przy kościele p.w. św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 49, s. 321–344.
- 2010 *Nekropole wrocławskiej katedry p.w. św. Jana Chrzciciela. Nowożytny cmentarz na Zaturaniu*, w: Krzysztof Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. I (=Wratislavia Antiqua 12), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, s. 11–51.
- 2012 *Nekropole średniowiecznego i wczesnonowożytnego Wrocławia* (= Wratislavia Antiqua 15), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Wojtucki Daniel
2010 *Pochówki skazańców i samobójców na wrocławskich cmentarzach od XVI do XVIII wieku*, w: Krzysztof Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. 1, (= Wratislavia Antiqua 12), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, s. 247–257.

Tab. 1. Zestawienie inwentarzy grobowych z cmentarza Salwatora
Table 1. List of grave inventories from the cemetery of Our Saviour

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
1	3	II/1	k dorosła (?)	haftka			
2		II/1A		moneta (1425–1448)			
3	4	II/2	dorosły	metalowy krążek		zły stan zachowania	
4	5	II/3	k adultus	naparstek	na palcu p dłoni		tabl. 16a
5		II/4		nożyce	na tułowiu		tabl. 17a
6		II/5		pas – fragment			tabl. 10a
7		II/5A		moneta (nieczytelna)			
8		II/5B		moneta (1671)			
9	6	II/6	dorosły	szpilka			
10		II/6A		moneta (1433–1456)			
11	7	II/7	k adultus	sprzączka ósemkowata	przy p łopatkę		tabl. 11a

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
12	8	II/8	k dorosła (?)	drut		zły stan zachowania	
13		II/9		szpilka			
14		II/10		szpilka			
15		II/10A		moneta (1430–1440 ?)			
16	13	II/11	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
17		II/12		klucz			
18		II/13		nóż (fragmenty)			
19	17B	II/14	m <i>adultus</i>	aplikacja			
20	18	II/15	m dorosły	fragment buta (?)		zły stan zachowania	
21,22	19	II/16	k <i>adultus</i> / <i>maturus</i>	1) fragment pasa / okucia kabłąkowego 2) aplikacja			tabl. 10b
23	20	II/17	m <i>maturus</i>	zapięcie szczelinowe			tabl. 4a
24, 25	23	II/18	k dorosła	noże (2 szt.) (fragmenty)			
26, 27		II/18A		monety (2 szt.) (1, 2 – XVII–XVIII w. ?)			
28	24	II/19	k <i>adultus</i>	nóż (fragmenty)			
29		II/21		fragment tkaniny		zły stan zachowania	
30		II/22		aplikacja			
31		II/23		nóż	przy p boku		tabl. 18a
32		II/25		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
33, 34		II/24		1) ogniówka sztabkowane – fragmenty 2) nóż – fragment trzpienia			tabl. 3a
35	25	II/26	k <i>adultus</i>	klucz			
36		II/26A		moneta (1516–1526)			
37		II/26B		szpilka			
38	28	II/26C	dorosły	moneta (1619 ?)	między żebrami		
39	29	II/27	k dorosła	szkło w drucianej oprawie	pod stopami grobu	zły stan zachowania	
40		II/28		klucze (3 szt.)			
41		II/29		sprzączka prostokątna			tabl. 10j
42		II/29A		moneta (1440–1450)			
43		II/30		<i>châtelaine</i> (podwieszacz)			tabl. 8a
44	32	II/31	k <i>adultus</i>	klucz			
45		II/32		klucz			
46		II/33		nóż	między kośćmi udowymi		
47		II/34		klamra z fragmentem pasa ogniwkowego	na tułowiu		tabl. 1a
48		II/35		haftka			
49		II/35A		moneta (1669)	powyżej zewnętrznej strony p stawu kolanowego		
50	35	II/36	k dorosła (?)	nóż			
51		II/37		kościanny odpad produkcyjny			
52	36	II/38	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
53		II/39		nóż			
54		II/40		nóż			tabl. 18b
55		II/41		zapięcie szczelinowe	powyżej kości przedramienia		tabl. 4b
56		II/41A		moneta (XVII–XVIII w.?)	przy p biodrze		

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
57	39	II/42	dorosły	okucie z tkaniną	przy I biodrze	zły stan zachowania	
58		II/43		szpilka	przy miednicy		
59	40	II/44	k <i>adultus</i>	pas z ogniwek sztabkowatych (?)			
60		II/45		tkanina z elementami metalowymi		zły stan zachowania	
61		II/46		klucze (2 szt.) z łańcuszkiem	I strona klatki piersiowej		tabl. 20a
62		II/47		nóż			tabl. 18c
63		II/48		łańcuszek	po wewnętrznej stronie I kości udowej		tabl. 9a
64	41	II/49	k <i>maturus</i>	klucz	p strona szkieletu/ powyżej miednicy		
65		II/50		nóż (?) fragmenty	przy p talerzu miednicy	zły stan zachowania	
66		II/51		okucie kabłąkowe – ramiona	p strona szkieletu powyżej miednicy		tabl. 6a
67		II/52		aplikacje (2 szt.)	p strona szkieletu powyżej miednicy		tabl. 13a tabl. 13d
68		II/53		zapięcie szczelinowe – fragmenty	powyżej I przedramienia		tabl. 4c
69		II/54		aplikacja	p strona szkieletu powyżej miednicy		tabl. 13b
70		II/55		<i>châtelaine</i> (podwieszacz) – hak	p strona szkieletu powyżej miednicy		tabl. 8b
71		II/55A		moneta (XVII–XVIII w. ?)	po wewnętrznej stronie p kości piszczelowej		
72	43	II/56	k <i>adultus</i>	klucze (3 szt.)	między p kością ramieniową a żebrami		
73		II/57		nóż	między p kością ramieniową żebrami		
74	45	II/58		haftka			tabl. 12c
75	50	II/59		tkanina z łańcuszkiem		zły stan zachowania	
76		II/60		aplikacja			tabl. 13c
77		II/61	k <i>adultus</i>	klucze (2 szt.)			
78		II/62		noże (2 szt.) z oprawą kościaną	na p stronie klatki piersiowej		tabl. 18d
79, 80		II/63		1) fragment zapięcia szczelinowego, 2) łańcuszek	opłatał szkielet		tabl. 4d
81	51	II/64	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu	zasypisko grobu	zły stan zachowania	
82		II/65		<i>Blumenhalter</i>	na p stronie klatki piersiowej	zły stan zachowania	
83		II/66		aplikacja	zasypisko grobu		
84		II/67		blaszka	zasypisko grobu	zły stan zachowania	
85		II/68		szpilka	zasypisko grobu		
86	53	II/68A	dorosły	moneta (nieczytelna)			
87	55	II/69	k <i>adultus</i>	fragment szkła			
88		II/70		klucz	przy I boku		
89		II/71		klucze (2 szt.)	przy I boku		
90		II/72		noże (2 szt.)w jednej pochwie	przy I boku		
91		II/72A		moneta (1624)	na desce trumny		
92		II/72B		moneta (1624)	na desce trumny		
93	55B	II/73	<i>infans I</i>	gwóźdź			

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
94	65	II/74	k dorosła	fragment szkła			
95	66	II/75	k dorosła	klucze (4 szt.)			
96		II/76		nóż			
97		II/77		nóż			
98, 99	68	II/78	k <i>adultus</i>	1) okucie kabłąkowe, 2) fragmenty pasa (?)			
100		II/79		fragment tkaniny		zły stan zachowania	
101		II/80		klucz	na miednicy		
102		II/81		klucz	na miednicy		
103		II/82		nóż	na miednicy		tabl. 18e
104	70	II/83	k <i>maturus</i>	fragment tkaniny		zły stan zachowania	
105		II/84		nóż	przy p boku		
106		II/85		zapięcie szczelinowe -fragmenty			tabl. 4e
107	74	II/86	dorosły	klucze (2 szt.)			
108		II/87		nóż			
109		II/88		klamra szczelinowa – ramię			tabl. 4f
110		II/89		okucie kabłąkowe			tabl. 6b
111	76	II/90	k <i>adultus</i>	pierścionek	na paliczku I dłoni		tabl. 14a
112	79	II/91	dorosły	blaszka		zły stan zachowania	
113	83	II/92	dorosły	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
114		II/93		łańcuszek – ogniówka			
115		II/94		nóż			
116, 117		II/95		1) okucie kabłąkowe, 2) <i>châtelaine</i> (podwieszacz)	pod p łokciem		tabl. 6c
118		II/96		zapięcie szczelinowe	pod l łokciem		tabl. 5a
119, 120		II/96A		monety (2 szt.) (1 – 1624; 2 – XVII–XVIII w.)			
121		II/96B		moneta (lata 40. XVII w.)			
122	87	II/97	k <i>adultus</i>	gwóźdź	pod p przedramieniem		
123		II/98		nieokreślony fragment metalu – okucie (?)		zły stan zachowania	
124		II/99		klucze (2 szt.)	pod p przedramieniem		
125		II/100		wyrób kościany -nieokreślony			
126	88	II/101	k <i>adultus</i>	zapięcie szczelinowe -fragmenty	na kręgach krzyżowych poniżej mostka		tabl. 5b
127, 128		II/101A		monety (2 szt. sklejone ze sobą; 1624–1655)			
129	92	II/102	k dorosła, <i>infans I</i>	klucz z łańcuszkiem			
130	93	II/103	k dorosła	klucz			tabl. 20b
131		II/104		klucze (2 szt.)			
132		II/105		nóż	przy l kości udowej		
133		II/105A		moneta (1526–1564)	przy p kości udowej		
134		II/105B		monety (2 szt.) (sklejone ze sobą; XVI–XVII w.)	przy p kości udowej		

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
135	94	II/106	dorosły	klucze (4 szt.)	na miednicy		
136		II/107		noże (2 szt.) w pochwie z trzewikiem	między kośćmi udowymi		
137		II/108		fragmenty pasa (nieokreślony)			
138, 139, 140		II/108A		monety (3 szt.) (1, 2 – okres nowożytny; 3 – 1485–1498)			
141	96	II/109	k dorosła	aplikacja			tabl. 13e
142	99	II/110	k dorosła	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
143		II/111		klucz			
144		II/112		klucz			tabl. 20d
145	100	II/113	k <i>adultus</i>	fragment tkaniny	na tułowi, (z zabytkiem II/115)	zły stan zachowania	
146		II/114		klucze (2 szt.)	pod p talerzem miednicy		
147, 148		II/115		1) okucie kabłąkowe z dwoma ramionami, 2) fragment pasa (nieokreślony)	na tułowi		tabl. 6d
149	101	II/116	k <i>adultus</i>	klucz	przy p boku		
150		II/118		klucze (3 szt.)			
151		II/119		nóż	na p talerzu miednicy		
152		II/120		pierścioneł	na palcu ręki		tabl. 12b
153, 154	102	II/120A	k <i>adultus</i>	monety (2 szt.; 1620–1637; 2 – 1643)	przy p talerzu miednicy		
155	103	II/122	k <i>adultus</i>	nóż (fragmenty)		zły stan zachowania	
156		II/123		nóż – fragment z łańcuszkiem		zły stan zachowania	
157		II/124		fragment szkła		zły stan zachowania	
158		II/125		kulka gliniana			
159		II/126		aplikacja			
160		II/127		klucz	przy p boku		tabl. 20c
161		II/128		klucz	przy p boku		
162		II/129		klucz	przy p boku		
163		II/130		klucze (2 szt.)			
164		II/131		klucze (5 szt.)			
165, 166		II/132		1) łańcuszek 2) łańcuszek			tabl. 9c tabl. 9d
167		II/133		nóż			tabl. 18f
168	105	II/134	k <i>adultus</i>	łańcuszek			
169		II/135		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
170		II/136		szpila			
171		II/137		haftka			
172		II/138		klucz	przy p talerzu miednicy		tabl. 20f
173		II/139		klucz	przy p talerzu miednicy		
174		II/140		noże (2 szt.) w jednej pochwie	nad p talerzem miednicy		
175		II/141		okucie księgi (?)			
176	108	II/141A	k <i>adultus</i>	moneta (1422–1448)			
177		II/141B		moneta (XV–XVI w.?)			
178		II/141C		moneta (1525)			

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
179	111	II/142	k (?) dorosła	nieokreślony fragment metalu	na klatce piersiowej	zły stan zachowania	
180		II/143		fragment szkła			
181		II/144		obcas skórzany (?)		zły stan zachowania	
182		II/145		fragment tkaniny	na trumnie	zły stan zachowania	
183		II/146		klucze (2 szt.)			
184	112	II/147	k <i>adultus</i>	klucze (3 szt.)	po wewnętrznej stronie I kości udowej		
185, 186		II/148		1) łańcuszek 2) nóż	po wewnętrznej stronie I kości udowej		
187		II/149		nieokreślony fragment metalu	w okolicy tułowia	zły stan zachowania	
188	113	II/150	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
189		II/151		nóż	po p stronie klatki piersiowej		
190		II/152		nieokreślony fragment metalu	na kościach dłoni	zły stan zachowania	
191		II/153		klucz	po p stronie czaszki		
192		II/154		klucze (4 szt.)	po p stronie czaszki		
193	114	II/155	k <i>adultus</i>	nóż – fragment	przy p talerzu miednicy	zły stan zachowania	
194		II/156		odpad po produkcji paciorków kościanych			
195		II/157		klucze (2 szt.)	przy p talerzu miednicy		
196		II/158		nóż	między kośćmi udowymi		
197		II/159		zapięcie szczelinowe(?) – fragment	na klatce piersiowej		tabl. 5c
198		II/160		okucie kabłąkowe	pod p przedramieniem		tabl. 6f
199		II/161		nóż – fragment	przy p talerzu miednicy		
200		II/161A		moneta (1624?)			
201	115	II/162	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
202		II/163		klucz			
203		II/164		klucz			
204		II/165		nóż			tabl. 19a
205		II/166		ramię zapięcia szczelinowego			tabl. 5d
206		II/166A		moneta (1624 ?)	w okolicy p łokcia		
207		II/166B		moneta (XV–XVI w. ?)	w okolicy p łokcia		
208		II/166C		moneta (nieczytelna)			
209	116	II/167	k <i>adultus</i>	klucze (2 szt.)		zły stan zachowania	
210		II/168		obcas skórzany (?)		zły stan zachowania	
211		II/168A		moneta (lata 60. XVII w.)			
212		II/168B		moneta (1668)			
213		II/168D		moneta (1671)			

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
214	117	II/169	<i>k adultus</i>	klucz	w okolicy p łokcia		
215		II/170		klucze (2 szt.)	w okolicy p łokcia		
216		II/171		klucze (2 szt.)	w okolicy p łokcia		
217		II/172		nożyce dwuczęściowe	przy nasadzie bliższej L kości ramiennej		tabl. 17b
218		II/173		nóż – fragment			
219	119	II/174	<i>k adultus</i>	klucze (2 szt.)			
220		II/175		nóż	przy l kości udowej		
221		II/176		nóż	przy l kości udowej		
222	121	II/177	<i>k adultus</i>	haftka			
223		II/178		klucze (2 szt.)	przy p boku		
224		II/179		grzebień kościany			tabl. 22f
225	122	II/180	<i>k adultus, noworodek/ infans I</i>	kościana kostka do gry	na l talerzu miednicy		tabl. 22a
226	122A	II/181	<i>k adultus</i>	okucie kabłąkowe – ramię			tabl. 6e
227	125	II/182	<i>m adultus</i>	fragment szkła			
228	136	II/183	<i>k adultus</i>	nóż			
229		II/184		sprzączka owalna			tabl. 10e
230		II/184A		moneta (1624–1629)			
231		II/692		moneta (XVII–XVIII?)			
232	137	II/687	<i>m(?) adultus</i>	moneta			
233	138	II/185	<i>infans I</i>	szpilka			
234		II/186		haftka			
235	140	II/187	<i>k adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
236		II/188		pas z ogniwek sztabkowatych (?)			
237		II/189		klucze (2 szt.)	w okolicy p łokcia		
238		II/190		klucz	w okolicy p łokcia		
239		II/191		klucze (2 szt.)	w okolicy p łokcia		
240		II/192		nożyce kabłąkowe	przy p talerzu miednicy		tabl. 17c
241	143	II/193	<i>k senilis</i>	drut / skuwka (?)		zły stan zachowania	
242		II/194		sprzączka ósemkowata			tabl. 11b
243		II/195		szpilka			
244	144	II/196	<i>k adultus</i>	klucze (4 szt.)			
245		II/197		sprzączka podwójna prostokątna			tabl. 11g
246	148	II/198	<i>k maturus</i>	fajka (główka) (2. poł. XVII w.)			tabl. 21a
247		II/199		odpad po produkcji paciorków kościanych			
248		II/199A		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
249	149	II/200	<i>k adultus</i>	ozdoba włosów			
250		II/201		ozdoba (?) (metal, paciorki szklane)			
251	151	II/202	<i>k adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
252		II/203		tkanina z drewnem		zły stan zachowania	
253		II/204		nóż			
254		II/205		ozdoba włosów – fragment (?)			
255		II/206		pas z ogniwek sztabkowatych			tabl. 3b
256		II/207		tuleja o nieznannej funkcji			
257		II/208		sprzączka prostokątna			tabl. 10k

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
258	152	II/209	<i>k senilis</i>	nieokreślony fragment metalu	na tułowi	zły stan zachowania	
259		II/210		klucze (2 szt.)			
260		II/211		nóż	przy p talerzu miednicy		
261		II/212		odpad po produkcji paciorków kościanych			
262, 263, 264		II/212A		monety (3 szt.; 1, 2 – okres nowożytny; 3 – XVII–XVIII w.?)			
265		II/212B		moneta (lata 60. XVII w.)			
266	154	II/213	<i>infans I</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
267		II/214		haftka			tabl. 12b
268	155	II/215	<i>m adultus</i>	muszla			tabl. 22i
269	156	II/216	<i>m senilis</i>	metalowe kółko			
270	157	II/217	<i>infans I</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
271		II/218		nieokreślony fragment metalu, okucie (?)		zły stan zachowania	
272		II/219		plomba (?)		zły stan zachowania	
273		II/220		igła / szpilka			
274		II/221		klucze (2 szt.)			
275		II/222		naparstek			tabl. 16b
276		II/223		pas (nieokreślony fragment)			tabl. 10c
277	160	II/224	<i>m maturus</i>	aplikacja			
278		II/225		sprzączka prostokątna			tabl. 10l
279	161	II/226	<i>infans I</i>	kolec sprzączki (?)			
280	166	II/227	<i>infans I</i>	drut		zły stan zachowania	
281		II/228		szpilka			tabl. 14m
282	171 A,B	II/235A	<i>k maturus</i> , noworodek/ <i>infans I</i>	moneta (1525)			
283	179	II/229	<i>infans II</i>	naparstek			tabl. 16c
284		II/235B		moneta (nieczytelna)			
285	182	II/230	<i>infans II</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
286	186	II/231	<i>infans I</i>	uchwyt trumny			
287	187	II/232	<i>m maturus</i>	drut		zły stan zachowania	
288		II/233		aplikacja / okucie kołatkowe			tabl. 13i
289		II/234		szpilka			
290		II/235		filcowy pasek (?)		zły stan zachowania	
291	193	II/236	<i>k adultus</i>	uchwyt trumny	od strony stóp		
292		II/237		uchwyt trumny	przy l talerzu miednicy		
293		II/238		uchwyt trumny	przy p talerzu miednicy		
294	196	II/238A	<i>infans I</i>	moneta (1430–1476)			
295	205	II/238B	<i>infans I</i>	blaszka		zły stan zachowania	
296		II/238C		moneta (nieczytelna)			
297	213	II/239	<i>m adultus</i>	aplikacja			
298		II/240		szpilka			
299	218	II/240A	<i>m adultus</i>	moneta (nieczytelna)			

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
300	222	II/241	m <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
301		II/242		kulka kamienna	w zasypisku grobu		
302	223	II/243	m <i>maturus</i>	grot beltu			tabl. 23b
303	224	II/244	k <i>adultus</i>	pierścionek			tabl. 14c
304		II/245		nożyce dwuczęściowe (fragment)			tabl. 17d
305		II/246		pierścionek			
306	228	II/247	<i>infans I</i>	aplikacja			tabl. 13j
307	230	II/248	m <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu, trzpień sprzączki (?)			
308		II/249		sprzączka (fragment – półfabrykat?)			tabl. 11k
309	234	II/250	k (?) dorosła	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
310		II/250A		moneta (1420–1423)			
311	237	II/251	<i>infans II</i>	drut		zły stan zachowania	
312		II/252		szpilka			
313	238	II/253	<i>infans I</i>	pierścionek	w zasypisku grobu		
314	242	II/254	k <i>senilis</i>	haftka			tabl. 12d
315	246	II/255	<i>juvenis</i>	paciorek szklany			
316		II/256		oselka z granitu (?)			
317	248	II/257	m dorosły	kościanna kostka do gry			tabl. 22b
318		II/257A		paciorek (?)			
319	263	II/258	m <i>adultus</i> / m <i>maturus</i>	sprzączka – fragment kolca			
320		II/259		paciorek szklany			
321	265	II/260	m <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
322		II/261		nit (?)		zły stan zachowania	
323		II/262		guzik			tabl. 12e
324	268	II/262A	m <i>maturus</i>	moneta (1519–1540)			
325	270	II/263	m <i>maturus</i>	guzik kościany			
326		II/264		guzik kościany			
327	277	II/265	k <i>adultus</i>	paciorek szklany			
328	280	II/266	<i>juvenis</i>	paciorek szklany	na kościach kończyn dolnych		
329	287	II/267	k <i>maturus</i>	paciorek szklany			
330	293	II/268	k <i>adultus</i> / k <i>maturus</i>	ozdoba włosów			
331	296	II/269	k <i>adultus</i> / k <i>maturus</i>	pacioriki szklane			
332	303	II/271	k (?) <i>maturus</i>	pacioriki szklane			
333	306	II/272	k <i>adultus</i> / k <i>maturus</i>	paciorek szklany			
334	309	II/273	m (?) <i>senilis</i>	oselka z piaskowca (?)			
335	311	II/274	<i>infans I</i>	drut		zły stan zachowania	
336		II/275		szpilka			
337	317	II/276	k <i>senilis</i>	pacioriki szklane (5 szt.)	w zasypisku grobu		
338	319	II/277	<i>infans I</i>	guzik ze stopką			tabl. 12f
339		II/278		guzik ze stopką			tabl. 12g
340		II/278A		moneta (1378–1416)			
341	328	II/279	<i>infans I</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
342	330 A-D	II/280	<i>k senilis, infans I, infans I, noworodek</i>	paciorek (?)		zły stan zachowania	
343		II/280A		moneta (XV–XVI w.?)			
344	335	II/281	<i>m maturus</i>	paciorek szklany			
345	349	II/282	<i>k adultus</i>	paciorek (?)	przy p kości piszczelowej	zły stan zachowania	
346		II/283		ozdoba (drewno, metal)	przy l kości piszczelowej	zły stan zachowania	
347		II/284		paciorki szklane (54 szt.)	przy l kości piszczelowej		
348	353	II/285	<i>m maturus</i>	szpilka			
349		II/286		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
350		II/287		fragment szkła			
351		II/287A		moneta (1370–1382)			
352	354	II/288	<i>infans I</i>	paciorki szklane (5 szt.)	przy l i p kości piszczelowej		
353	357	II/289	noworodek / <i>infans I</i>	fragment szkła			
354		II/290		kulka szklana	w obrębie klatki piersiowej		
355	364	II/291	<i>k adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
356		II/292		szpilka			
357	365	II/293	<i>k adultus</i>	szpilka			
358	371	II/293A	<i>k adultus</i>	moneta (1678)			
359	373	II/294	<i>juvenis</i>	ozdoba (metal, paciorki szklane – 77 szt.)			
360	375	II/295	noworodek / <i>infans I</i>	ozdoba (?) (metal, szkło)	na tułowiu	zły stan zachowania	
361	380	II/295A	<i>m adultus</i>	moneta (1625)			
362	382	II/296	<i>m senilis</i>	szpilka			tabl. 14o
363	387	II/689	<i>k senilis</i>	moneta (1692–1728)			
364	383	II/297	<i>infans I</i>	ozdoba (drewno, metal, paciorki szklane – 133 szt.)	na kościach kończyn dolnych		
365	388	II/298	<i>infans I</i>	ozdoba (metal, paciorki szklane–48 szt.)			
366	390	II/299	<i>infans I</i>	paciorki szklane (16 szt.)			
367	393	II/300	<i>m adultus</i>	paciorki szklane (83 szt.)	przy kościach kończyn dolnych		tabl. 25a
368		II/300A		wianek	poniżej miednicy, między kośćmi udowymi		
369	395	II/301	<i>m adultus</i>	fragment szkła			
370		II/302		guziki (7 szt.)	wokół czaszki		tabl. 12h
371	407	II/303	<i>infans I</i>	paciorki szklane (7 szt.)	na kościach piszczelowych		
372	412	II/304	<i>m juvenis</i>	paciorek szklany			
373		II/305		paciorek szklany			
374	416	II/306	<i>infans I</i>	paciorek szklany	w okolicy kości nóg		tabl. 25e
375	420	II/308	<i>infans I</i>	ozdoba (metal, paciorki szklane–16 szt., cekiny–2 szt.)			
376	422	II/309	<i>infans II</i>	sprzączka – kolec			
377	432	II/310	<i>infans II</i>	paciorek szklany			
378	446	II/311	<i>juvenis</i>	blaszka (?)		zły stan zachowania	
379	448	II/312	<i>m maturus</i> / <i>m senilis</i>	drut	przy l kości udowej	zły stan zachowania	
380	453	II/312A	<i>infans II</i>	moneta (1425–1448)			
381	507	II/313	NN	wianek	na prawej części korpusu	zły stan zachowania	

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
382	509	II/313A	<i>infans I</i>	paciorek szklany		zły stan zachowania	
383		II/313B		paciorek szklany		zły stan zachowania	
384		II/313C		paciorek szklany		zły stan zachowania	
385		II/313D		paciorek szklany		zły stan zachowania	
386	548	II/314	k (?) <i>adultus</i>	ozdoba (metal, paciorki szklane–48 szt., cekiny)			
387	549	II/315	k <i>senilis</i>	blaszka (?)		zły stan zachowania	
388	555	II/315A	m <i>maturus</i>	guzik			
389	560	II/316	<i>infans I</i>	paciorki szklane (22 szt.)	w okolicy kości nóg		
390	593	II/317	noworodek / <i>infans I</i>	paciorki szklane (33 szt.)			tabl. 25b
391	597	II/318	<i>infans II</i>	paciorki szklane (68 szt.)			tabl. 25d
392	619	II/320	m <i>senilis</i>	igła (?)		zły stan zachowania	
393	621	II/320A	m <i>adultus</i>	kulka (?)		zły stan zachowania	
394	627	II/321	dorosły	nieokreślony przedmiot metalowy		zły stan zachowania	
395	654	II/323	k <i>juvenis</i>	naparstek			tabl. 16d
396	655	II/324	k <i>adultus</i>	aplikacja			tabl. 13f
397	657	II/325	m <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
398	660	II/326	k <i>senilis</i>	okulary	na klatce piersiowej		tabl. 16j
399	661	II/327	m <i>maturus</i>	kulka gliniana			
400		II/328		kulka gliniana			
401	671	II/329	k dorosła	fragment ozdoby włosów (?)			
402	682	II/330	m <i>adultus</i>	odpad po produkcji paciorków kościanych			
403	689	II/331	<i>infans I</i>	haftka			
404	691	II/332	k <i>adultus</i>	sygnet	na paliczku I ręki		tabl. 14d
405	692	II/333	k <i>maturus</i>	guzik kościany			
406	707	II/334	m <i>adultus</i>	pas (nieokreślony fragment)	między p kością ramienną a odcinkiem lędźwiowym kręgosłupa		tabl. 10d
407	708	II/335	k <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
408	719	II/336	k <i>adultus</i>	kulka gliniana			
409	720	II/337	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
410	723	II/338	k <i>senilis</i>	grzebień kościany			tabl. 22g
411	725	II/339	<i>infans I</i>	aplikacja			
412	735	II/340	m <i>maturus</i>	kulka gliniana			
413	740	II/341	k <i>adultus</i>	klucze (2 szt.)	po zewnętrznej stronie p kości ramiennej	zły stan zachowania	
414		II/342		klucz	po zewnętrznej stronie p kości ramiennej		
415		II/343		klucze (2 szt.)	po zewnętrznej stronie p kości ramiennej		
416		II/344		nóż			tabl. 19b
417		II/345		sprzączka owalna	po I stronie klatki piersiowej		tabl. 10f

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
418	741	II/346	k <i>adultus</i>	okucie kabłąkowe	na tułowiu powyżej przedramion	<i>II</i>	
419		II/347		klucz			
420		II/348		klucz			tabl. 20g
421		II/349		klucz			
422		II/350		klucze (2 szt.)			
423		II/351		noże (2 szt.) – fragmenty			
424, 425, 426		II/351A		monety (3 szt.; 1 – n.n.; 2,3 – XVII–XVIII w.?)			
427	749	II/352	k (?) dorosła	ozdoba (metal, paciorki szklane – 15 szt., nici)	w okolicy I stawu kolanowego		
428	751	II/353	<i>infans II</i>	wianek (drewno, metal, paciorki szklane – 74 szt.)	na czaszce		
429	752	II/354	<i>infans I</i>	ozdoba (metal, paciorki szklane – 25 szt.)	po zewnętrznej stronie p kości udowej		
430	757	II/355	<i>infans I</i>	wianek (drewno, metal, paciorki szklane – 95 szt.)			
431	760	II/356	k dorosła	ogniwka łańcuszka			
432	761	II/357	m <i>adultus</i>	wianek (metal, paciorki szklane – 7 szt.)	na kościach pisczelowych		
433	765	II/358	k <i>adultus</i>	pierścionek	między paliczkami prawej ręki		tabl. 14e
434	784	II/361	k <i>adultus</i>	blaszka		zły stan zachowania	
435	796	II/363	<i>infans I</i>	paciorek szklany			
436		II/364		paciorek szklany			
437	805	II/365	k <i>adultus</i>	fajka (cybuch) (2 poł. XVIII w.)			tabl. 21b
438		II/366		guzik kościany			tabl. 12i
439	815	II/367	k (?) <i>adultus</i>	drut		zły stan zachowania	
430		II/368		szpilka			
431	833	II/369	<i>infans I</i>	naparstek			
432	840	II/370	k (?) dorosła	aplikacja			
433		II/371		drut		zły stan zachowania	
434	846	II/372	k <i>adultus</i>	oczko pierścionka			
435	847	II/373	<i>infans I</i>	ozdoba (drewno, metal, sznurek)		zły stan zachowania	
436	848A	II/374	k <i>adultus</i>	nóż	przy miednicy		
437, 438		II/374B		monety (2 szt.; 1, 2 – XVII–XVIII w.?)			
439		II/375		klucz	przy mostku		
440		II/376		nieokreślony fragment metalu	przy mostku	zły stan zachowania	
441	849	II/377	<i>infans II</i>	paciorki szklane (3 szt.)	pod klatką piersiową		tabl. 25g
442	870	II/379	<i>maturus</i>	sprzączka owalna ze skuwką			tabl. 10i
443	874	II/380	<i>infans I</i>	ozdoba (metal, paciorki szklane – 284 szt., nici)			
444	875	II/381	<i>adultus</i>	łańcuszek			
445		II/381A		moneta (1521–1525)			
446	892	II/382	<i>infans I</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
447		II/383		paciorki szklane (16 szt.)			
448	907	II/384	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
449		II/385		1) para guzików 2) para guzików			tabl. 12j
450	919	II/385A	k <i>senilis</i>	moneta (1430–1440)			

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
451	935	II/386	dorosły	szpilka			tabl. 14k
452	936 A,B	II/388	k <i>adultus</i> / k <i>maturus</i> , płód	pierścioneł			tabl. 14f
453	937	II/389	m <i>adultus</i>	blaszka		zły stan zachowania	
454		II/390		naparstek			tabl. 16f
455	946	II/391	k <i>adultus</i>	klucze (3 szt.)	pod p kolanem		
456		II/392		nóż – fragmenty	przy p talerzu miednicy		tabl. 19c
457		II/393		aplikacja			tabl. 13g
458	947	II/394	k <i>adultus</i>	pas z ogniweł sztabkowatych			tabl. 2c
459	948	II/396	k <i>adultus</i>	klucz	po l stronie czaszki		tabl. 20e
460		II/397		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
461		II/398		haftka	pod klatką piersiową	zły stan zachowania	tabl. 12a
462		II/399		okucie kabłkowe	pod klatką piersiową		tabl. 7a
463		II/401		klucz	przy p talerzu miednicy		tabl. 20h
464		II/402		klucz	przy p talerzu miednicy		tabl. 20i
465		II/403		naparstek	po l stronie czaszki		
466		II/404		nóż	przy p talerzu miednicy		
467	950	II/405	m <i>adultus</i>	gwóźdź	przy l pischczeli		
468		II/406		guziki pokryte tkaniną (9 szt.)	przy l pischczeli		
469	953	II/407	k <i>adultus</i>	nóż – fragment	przy p talerzu miednicy		
470		II/408		klucze (3 szt.)	przy p talerzu miednicy		tabl. 20j
471	954	II/409	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu			
472		II/410		klucz			
473, 474		II/411		nóż + moneta (1669)			
475	955	II/412	k <i>adultus</i>	fragment tkaniny	klatka piersiowa	zły stan zachowania	
476		II/413		klucze (2 szt.)			
477		II/414		nóż			
478		II/415		sprzączka podwójna prostokątna – fragment	klatka piersiowa		tabl. 11h
479		II/416		haftka	klatka piersiowa		
480	956	II/417	k <i>adultus</i>	półprodukt kościany			
481	958	II/418	k <i>adultus</i>	klucze (3 szt.)	przy P talerzu miednicy		
482		II/419		nóż	przy P talerzu miednicy		
483		II/420		haftka	pod klatką piersiową		
484	959	II/421	k <i>adultus</i>	klamra z fragmentem pasa ogniwkowego	na klatce piersiowej		tabl. 1b
485		II/422		klucz	pod prawym talerzem miednicy		
486		II/423		naparstek	pod miednicą		tabl. 16h
487		II/424		nóż	pod P talerzem miednicy		

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
488	961	II/425	k <i>adultus</i>	klucz	między kośćmi udowymi		
489		II/426		nóż – fragment	na talerzu miednicy		
490		II/427		klucz	między kośćmi udowymi		
491		II/428		klucze (2 szt.)	między kośćmi udowymi		
492		II/429		sprzączka ósemkowata	na kości krzyżowej		tabl. 11c
493	978	II/430	k <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
494	980	II/431	noworodek	ozdoba (?) (metal, paciorki szklane – 9 szt.)			tabl. 25f
495	1001	II/432	m <i>adultus</i> / m <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
496	1002	II/432A	m <i>adultus</i>	moneta (1524)			
497	1004	II/432B	k <i>maturus</i>	moneta (1624)			
498	1006	II/433	<i>infans I</i>	haftka			
499	1012	II/434	m <i>senilis</i>	blaszka		zły stan zachowania	
500	1014	II/434A	m <i>maturus</i>	moneta (1526–1564)			
501	1016	II/435	m <i>maturus</i>	drut		zły stan zachowania	
502	1046	II/436	m <i>adultus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
503		II/436A		moneta (1475–1482)			
504	1049	II/437	<i>infans I</i>	paciorek szklany			
505		II/438		paciorek szklany			
506	1050	II/439	k <i>adultus</i>	nóż – fragment			
507	1068	II/441	k <i>adultus</i>	blaszka		zły stan zachowania	
508		II/442		gwóźdź			
509		II/444		nić			
510	1072	II/444A	k <i>adultus</i>	moneta (1471–1516)			
511	1078	II/445	k <i>adultus</i>	klucze (2 szt.)			tabl. 20k
512		II/446		klucz	przy p łokciu		
513		II/447		klucz	przy p talerzu miednicy		
514		II/448		łańcuszek	pod główką p kości udowej		tabl. 9b
515	1081	II/449	m <i>adultus</i> / m <i>maturus</i>	drut	pod grobem	zły stan zachowania	
516		II/451		pierścioneł	pod grobem		
517		II/452		<i>Blumenhalter</i>	zasyp przy czaszce; być może na trumnie (zapadło się)		
518	1083	II/453	k dorosła	nieokreślony fragment metalu	na prawym biodrze	zły stan zachowania	
519		II/454		klucz			
520		II/455		nóż – fragmenty	na p talerzu miednicy		
521		II/456		<i>châtelaine</i> (podwieszacz)	na p talerzu miednicy		tabl. 8c
522		II/456A		moneta (XVI–XVII w.?)			
523		II/691		moneta (XVII–XVIII w.?)			
524	1087	II/457	k <i>adultus</i>	klamra z fragmentem pasa ogniwkowego (bransoleta?)	pod p kością ramieniową		tabl. 2a
525		II/458		nóż (oprawa) (?)	przy p talerzu miednicy		
526		II/459		fragment tkaniny	pod p kością ramieniową	zły stan zachowania	

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
527	1088	II/460	m <i>maturus</i>	nóż	na p talerzu miednicy		
528	1090	II/461	dorosły	nóż – fragment	przy l talerzu miednicy		
529		II/462		nieokreślony fragment metalu	na klatce piersiowej	zły stan zachowania	
530	1094	II/463	k <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu	na miednicy	zły stan zachowania	
531		II/464		nieokreślony fragment metalu z tkaniną	na miednicy	zły stan zachowania	
532		II/465		klucz	przy p talerzu miednicy		
533		II/466		klucze, fragment łańcuszka	przy p talerzu miednicy		
534		II/467		okucie kabłąkowe	na klatce piersiowej		tabl. 7b
535	1099	II/468	k <i>adultus</i>	gwóźdź			
536		II/469		nóż			
537		II/470		pas z ogniwek sztabkowatych	przy łokciach		tabl. 2d
538	1117	II/471	m <i>adultus</i>	sprzączka owalna	na kości czołowej		tabl. 10g
539	1125	II/472	m dorosły	sprzączka prostokątna			tabl. 10m
540	1126	II/472A	<i>infans II</i>	wianek (elementy roślinne, nici)	na czaszce	zły stan zachowania	
541	1131	II/473	<i>infans I</i>	ozdoba (?)	na wieku trumny	zły stan zachowania	
542	1133A	II/474	k <i>adultus</i>	drut		zły stan zachowania	
543		II/475		szpila (?)			
544		II/476		naparstek			tabl. 16g
545	1140	II/477	m <i>maturus</i>	nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
546	1140	II/478		nóż	przy l piszczeli		tabl. 19d
547	1140	II/478A		moneta (nieczytelna)			
548	1153	II/479	k <i>senilis</i>	naparstek	na klatce piersiowej		tabl. 16i
549		II/480		ozdoba (?) (metal, drewno)	kości luźne za stopami grobu		
550	1175	II/480A	noworodek	paciorek szklany		zły stan zachowania	
551		II/480B		paciorek szklany		zły stan zachowania	
552		II/480C		paciorek szklany		zły stan zachowania	
553		II/480D		paciorek szklany		zły stan zachowania	
554	I	II/481		kółko metalowe		zły stan zachowania	
555	XII	II/481A		moneta (1673?)			
556	XIV	II/482		klucze (2 szt.)			
557		II/483		łańcuszek			
558		II/484		ramię wagi			tabl. 23f
559	XV	II/485		zapięcie szczelinowe – fragment ramienia (?)			tabl. 5e
560		II/485A		moneta (1577–1618)			
561	XVI	II/486		nóż			tabl. 19e
562		II/487		zapięcie szczelinowe – ramię			tabl. 5f
563	XX	II/488		kościanna płytką ornamentowana			tabl. 24b
564	XXIII	II/489		klucz			
565		II/490		sprzączka ósemkowata – fragment			tabl. 11d

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
566	XXIV	II/491		sprzączka owalna			tabl. 10h
567		II/492		półprodukt kościany			
568		II/492A		moneta (1525)			
569		II/492B		blaszka		zły stan zachowania	
570	XXV	II/493		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
571		II/494		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
572		II/495		ozdoba włosów			tabl. 15a
573		II/496		paciorki szklane (17 szt.)			
574		II/497		paciorki szklane (11 szt.)			
575	XXXVI	II/497A		moneta (XVI–XVII w.)			
576	XXVII	II/498		nieokreślony fragment metalu			
577		II/499		odpad po produkcji paciorków kościanych			
578		II/500		odpad po produkcji paciorków kościanych			
579		II/500A		moneta (1470–1500)			
580	XXX	II/501		ozdoba (metal, paciorki szklane)			
581	XXXVI	II/503		dрут			
582	XXXVII	II/504		kółko metalowe			
583	XLIAB	II/505		nieokreślony fragment metalu			
584		II/506		paciorek szklany			
585		II/507		paciorek szklany			
586	XLII	II/508		odpad po produkcji paciorków kościanych			
587		II/509		odpad po produkcji paciorków kościanych			
588		II/509A		moneta (1619–1637)			
589	XLV	II/510		kółko metalowe			
590	XLVI	II/511		aplikacja			tabl. 13h
591	XLVII	II/512		dрут		zły stan zachowania	
592		II/513		szpilka			
593	LI	II/514		wianek – fragment (metal, drewno, nić)			
594	LI	II/515		paciorki szklane (7 szt.)			
595	LVIIB	II/516		szpila			tabl. 14l
596	LIX	II/517		krążek kościany			
597	LXV	II/518		nieokreślony fragment obrobionej kości			
598	LXVI	II/519		ozdoba (?)		zły stan zachowania	
599	LXVIII	II/520		pierścioneł			tabl. 14g
600	LXXI	II/521		ozdoba włosów			tabl. 15b
601	LXXVI	II/522		nieokreślony fragment metalu			
602	LXXVI	II/523		okucie uchwytu trumny (?)		zły stan zachowania	
603	pod LXXVI	II/688		moneta (1416–1422)			
604	fosa	II/524		fajka (głóółka) (1739–1766)			tabl. 21c
605	fosa	II/525		odpad po produkcji paciorków kościanych			
606	fosa	II/526		odpad po produkcji paciorków kościanych			
607	fosa	II/527		odpad po produkcji paciorków kościanych			

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
608	fosa	II/528		odpad po produkcji paciorków kościanych			
609	fosa	II/529		odpad po produkcji paciorków kościanych			
610	fosa	II/530		odpad po produkcji paciorków kościanych			
611	fosa	II/531		odpad po produkcji paciorków kościanych			
612	fosa	II/531A		moneta (XV–XVI w.?)			
613	fosa	II/531B		moneta (XV–XVI w.?)			
614	zn. luźne	II/532		kulka gliniana			
615	zn. luźne	II/533		bransoleta srebrna (XIX–XX w.)			
616	zn. luźne	II/534		klucz			
617	zn. luźne	II/535		ozdoba (metal, drewno, paciorki szklane)			
618	zn. luźne	II/536		pierścioneł			tabl. 14i
619	zn. luźne	II/537		kościanna kostka do gry			tabl. 22c
620	zn. luźne	II/538		okucie trumny			
621	zn. luźne	II/539		okucie trumny			
622	zn. luźne	II/541		fajka (cybuch) (XVIII–XIX w.)		zły stan zachowania	
623	zn. luźne	II/542		pas ogniwkowy – fragment			
624	zn. luźne	II/543		drut		zły stan zachowania	
625	zn. luźne	II/544		guzik			tabl. 12l
626	zn. luźne	II/545		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
627	zn. luźne	II/546		gwóźdz			
628	zn. luźne	II/547		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
629	zn. luźne	II/548		ozdoba włosów – fragment (?)			
630	zn. luźne	II/549		nóż			
631	zn. luźne	II/550		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
632	zn. luźne	II/551		aplikacja			
633	zn. luźne	II/552		nóż – fragment			
634	zn. luźne	II/553		pierścioneł			
635	zn. luźne	II/554		sprzączka ósemkowata – fragment			
636	zn. luźne	II/555		drut		zły stan zachowania	
637	zn. luźne	II/558		półprodukt kościany			
638	zn. luźne	II/559		rogowy odpad produkcyjny			
639	zn. luźne	II/561		muszla małża			tabl. 22j
640	zn. luźne	II/562		fajka (cybuch) (1730–1765?)			tabl. 21d
641	zn. luźne	II/563		fajka (główka) (1739–1766?)			tabl. 21e
642	zn. luźne	II/564		fajka (główka)(1739–1766)			tabl. 21f
643	zn. luźne	II/565		kulka gliniana			
644	zn. luźne	II/566		kulka gliniana			
645	zn. luźne	II/567		kulka gliniana			
646	zn. luźne	II/568		kulka gliniana			
647	zn. luźne	II/569		przędlik gliniany			
648	zn. luźne	II/570		aplikacja			tabl. 13k
649	zn. luźne	II/571		okucie pasa – fragment			

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
650	zn. luźne	II/572		aplikacja			tabl. 13l
651	zn. luźne	II/573		blaszka		zły stan zachowania	
652	zn. luźne	II/574		pas ogniwkowy – fragment			tabl. 2b
653	zn. luźne	II/575		grot beltu			tabl. 23c
654	zn. luźne	II/576		dłuto			tabl. 23e
655	zn. luźne	II/577		drumla			tabl. 23g
656	zn. luźne	II/578		nieokreślone fragmenty metalu (3 szt.)			
657	zn. luźne	II/579		guzik			tabl. 12k
658	zn. luźne	II/580		haftka (haczyk)			
659	zn. luźne	II/581		haftka (uszko)			
660	zn. luźne	II/582		haftka (uszko)			
661	zn. luźne	II/583		haftka (uszko)			
662	zn. luźne	II/584		igła			tabl. 14p
663	zn. luźne	II/585		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
664	zn. luźne	II/586		pierścioneł			
665	zn. luźne	II/587		kółko metalowe			
666	zn. luźne	II/588		kółko ostrogi (?)			
667	zn. luźne	II/589		krzesiwo kabłąkowe			tabl. 24d
668	zn. luźne	II/590		łańcuszek – ogniłka			
669	zn. luźne	II/591		łańcuszek			
670	zn. luźne	II/592		ozdoba włosów			tabl. 15c
671	zn. luźne	II/593		ozdoba włosów – fragment			tabl. 15d
672	zn. luźne	II/594		ozdoba włosów			tabl. 15e
673	zn. luźne	II/595		naparstek			tabl. 16e
674	zn. luźne	II/596		nóż – fragment			
675	zn. luźne	II/597		nóż			tabl. 19f
676	zn. luźne	II/598		sprzączka (fragment) – skuwka			tabl. 11l
677	zn. luźne	II/599		sprzączka – kołec (?)			
678	zn. luźne	II/600		okucie księgi			tabl. 24a
679	zn. luźne	II/601		sprzączka (fragment) – skuwka			tabl. 11m
680	zn. luźne	II/602		okucie kabłąkowe			tabl. 7c
681	zn. luźne	II/603		ostroga			tabl. 23a
682	zn. luźne	II/604		okucie kabłąkowe			tabl. 7d
683	zn. luźne	II/605		pierścioneł			tabl. 14h
684	zn. luźne	II/606		pierścioneł			tabl. 14j
685	zn. luźne	II/607		blaszka / plomba (?)			tabl. 24e
686	zn. luźne	II/608		rama witraża – fragment			
687	zn. luźne	II/609		sierp			tabl. 23d
688	zn. luźne	II/610		sprzączka prostokątna			
689	zn. luźne	II/611		sprzączka ósemkowata			tabl. 11e
690	zn. luźne	II/612		sprzączka podwójna prostokątna			tabl. 11i
691	zn. luźne	II/613		sprzączka ósemkowata – fragment			tabl. 11f
692	zn. luźne	II/614		sprzączka podwójna prostokątna			tabl. 11j
693	zn. luźne	II/615		nieokreślony fragment metalu		zły stan zachowania	
694	zn. luźne	II/616		szpilka			
695	zn. luźne	II/617		szpilka			
696	zn. luźne	II/618		szpilka			
697	zn. luźne	II/619		szpilka			tabl. 14n
698	zn. luźne	II/620		szpilka			
699	zn. luźne	II/621		szpilka			
700	zn. luźne	II/622		ramię zapięcia szczelinowego			tabl. 5g
701	zn. luźne	II/623		grzebień kościany			tabl. 22h

III. OBRZĄDEK POGRZEBOWY NA CMENTARZU SALWATORA WE WROCŁAWIU...

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
702	zn. luźne	II/624		odpad po produkcji paciorków kościanych			
703	zn. luźne	II/625		odpad po produkcji paciorków kościanych			
704	zn. luźne	II/626		odpad po produkcji paciorków kościanych			
705	zn. luźne	II/627		odpad po produkcji paciorków kościanych			
706	zn. luźne	II/628		odpad po produkcji paciorków kościanych			
707	zn. luźne	II/629		odpad po produkcji paciorków kościanych			
708	zn. luźne	II/630		odpad po produkcji paciorków kościanych			
709	zn. luźne	II/631		odpad po produkcji paciorków kościanych			
710	zn. luźne	II/632		odpad po produkcji paciorków kościanych			
711	zn. luźne	II/633		odpad po produkcji paciorków kościanych			
712	zn. luźne	II/634		odpad po produkcji paciorków kościanych			
713	zn. luźne	II/635		odpad po produkcji paciorków kościanych			
714	zn. luźne	II/636		odpad po produkcji paciorków kościanych			
715	zn. luźne	II/637		odpad po produkcji paciorków kościanych			
716	zn. luźne	II/638		odpad po produkcji paciorków kościanych			
717	zn. luźne	II/639		odpad po produkcji paciorków kościanych			
718	zn. luźne	II/640		odpad po produkcji paciorków kościanych			
719	zn. luźne	II/641		odpad po produkcji paciorków kościanych			
720	zn. luźne	II/642		nieokreślony przedmiot kościany			
721	zn. luźne	II/643		okładzina kościana – fragment			
722	zn. luźne	II/644		półprodukt kościany			
723	zn. luźne	II/645		półprodukt kościany			
724	zn. luźne	II/646		półprodukt kościany			
725	zn. luźne	II/647		półprodukt kościany			
726	zn. luźne	II/648		półprodukt/odpad kościany			
727	zn. luźne	II/649		kościwana kostka do gry			tabl. 22d
728	zn. luźne	II/650		kościwana kostka do gry			tabl. 22e
729	zn. luźne	II/651		kościwana szpatułka (?)			tabl. 24c
730	zn. luźne	II/652		kulka szklana			
730	zn. luźne	II/653		okulary (XX w.)			
731	zn. luźne	II/654		paciorek szklany			
732	zn. luźne	II/655		paciorek szklany			
733	zn. luźne	II/656		paciorek szklany			
734	zn. luźne	II/657		paciorek szklany			
735	zn. luźne	II/658		paciorek szklany			
736	zn. luźne	II/659		paciorek szklany			
737	zn. luźne	II/660		paciorek szklany			
738	zn. luźne	II/661		paciorek szklany			
739	zn. luźne	II/662		paciorek szklany			
740	zn. luźne	II/663		paciorki bursztynowe/ koralowe (26 szt.)			tabl. 25c

MAGDALENA WOJCIESZAK

Lp.	Nr grobu/ pochówku wtórnego/ znalezisko luźne	Nr inw.	Płeć i wiek	Przedmiot	Lokalizacja w grobie	Uwagi	Ryciny na tablicach w rozdz. IV (s. 113–137)
741	zn. luźne	II/664		moneta (1526–1564)			
742	zn. luźne	II/665		moneta (1521–1525)			
743	zn. luźne	II/666		moneta (1471–1490)			
744	zn. luźne	II/667		moneta (1436–1438)			
745	zn. luźne	II/668		moneta (nieczytelna)			
746	zn. luźne	II/669		moneta (1422–1448)			
747	zn. luźne	II/670		moneta (1625)			
748	zn. luźne	II/671		moneta (1624)			
749	zn. luźne	II/672		moneta (XV–XVI w. ?)			
750	zn. luźne	II/673		moneta (1479–1492)			
751	zn. luźne	II/674		moneta (1516–1526)			
752	zn. luźne	II/675		moneta (1540–1554)			
753	zn. luźne	II/676		moneta (XVII–XVIII w. ?)			
754	zn. luźne	II/677		moneta (XVII–XVIII w. ?)			
755	zn. luźne	II/678		moneta (1671)			
756	zn. luźne	II/679		moneta (1470–1500)			
757	zn. luźne	II/680		moneta (1425–1448)			
758	zn. luźne	II/681		moneta (1669–1670 lub 1673)			
759	zn. luźne	II/682		moneta (1521–1525)			
760	zn. luźne	II/683		moneta (1471–1516)			
761	zn. luźne	II/684		moneta (1932)			
762	zn. luźne	II/685		moneta (1370–1378)			
763	zn. luźne	II/686		moneta (1622)			
764	zn. luźne	II/690		moneta (XVII–XVIII?)			

Wykaz skrótów użytych w tabeli:

k – kobieta; m – mężczyzna; p – prawy; l – lewy; zn. – znalezisko